

De ervaren ruimte voor het maatschappelijk middenveld in Nederland

Een verkenning van de percepties en ervaringen van maatschappelijke organisaties

Inhoud

1	Introductie	3	5	Samenvatting en conclusies	36
1.1.	Achtergrond	3		Bijlage 1: Literatuur	38
1.2.	Doel- en vraagstelling	3		Bijlage 2: Achtergrondkenmerken van organisaties	41
1.3.	Opzet van het onderzoek	3		Bijlage 3: Ontwikkelingen in de maatschappelijke ruimte in EU-lidstaten	42
1.4.	Leeswijzer	5			
2	Het maatschappelijk middenveld	6			
2.1.	Gebruikte begrippen en hun definities	6			
2.2.	Functies en het belang van het maatschappelijk middenveld	8			
2.3.	Trends en ontwikkelingen	9			
2.4.	Factoren die de maatschappelijke ruimte negatief beïnvloeden	13			
3	Percepties en ervaringen van maatschappelijke organisaties in Nederland	16			
3.1.	Algemene beeld	17			
3.2.	Financiering	23			
3.3.	Wet- en regelgeving	24			
3.4.	Participatie in politiek en beleidsvorming	26			
3.5.	Veilig werkklimaat en publiek debat	29			
4	Behoeften en oplossingsrichtingen	33			
4.1.	Aanbevelingen aan de overheid	33			
4.2.	Overige aanbevelingen	35			

1 Introductie

1.1. Achtergrond

Het maatschappelijk middenveld speelt een belangrijke rol in het beschermen van mensenrechten en de democratische rechtsstaat. De laatste decennia zijn er internationaal echter verschillende tendensen waar te nemen die de ruimte voor het maatschappelijk middenveld onder druk zetten. In diverse landen zijn autoritaire bewegingen in opkomst, is er sprake van repressieve wet- en regelgeving en is er minder ruimte voor een meerstemmige publieke dialoog (Buyse, 2022; Freedom House, 2024). Volgens de jaarlijkse monitor van CIVICUS (2024), de wereldwijde koepelorganisatie van maatschappelijke organisaties, is er een duidelijke trend zichtbaar waarin de maatschappelijke ruimte krimpt. Deze trend vindt niet alleen plaats in regio's zoals Zuidelijk Afrika, het Midden-Oosten, of landen zoals Rusland, maar ook binnen de Europese Unie. Het Bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten (FRA) wijst op beperkingen van het demonstratierecht, stigmatiserende uitingen (ook van publieke figuren) tegen activistische organisaties en voorstellen die toegang tot financiering of juridische procedures bemoeilijken (FRA, 2023). Een duidelijk voorbeeld hiervan is Hongarije (European Civic Forum, 2025).

Ook dichterbij huis zijn er zorgen over de inperking van de maatschappelijke ruimte. In een recent onderzoek dat het Belgische mensenrechteninstituut onder maatschappelijke organisaties verrichte, werd geconcludeerd dat in België de ruimte voor het maatschappelijk middenveld was afgenomen (FIRM, 2024). Volgens CIVICUS is ook in Nederland de maatschappelijke ruimte gekrompen. In de laatste jaarlijkse monitor van CIVICUS wordt de maatschappelijke ruimte in Nederland voor het eerst niet meer als 'open', maar als 'vernauwd' bestempeld (CIVICUS, 2024).

Tegen deze achtergrond heeft het College voor de Rechten van de Mens het Verwey-Jonker Instituut gevraagd een onderzoek te verrichten naar de ervaringen en perspectieven van maatschappelijk organisaties op deze problematiek. Hoe ervaren zij de ruimte voor het maatschappelijk middenveld in Nederland, en specifiek hun eigen organisatie? Welke positieve en negatieve ontwikkelingen nemen zij waar als het gaat om de mogelijkheden om te kunnen organiseren, te mobiliseren, en in- en tegenspraak te leveren op overheidsbeleid? Hoewel er in de internationale wetenschappelijke en beleidsmatige literatuur aandacht is voor deze thema's, is er binnen de Nederlandse context weinig onderzoek gedaan naar het perspectief van maatschappelijke organisaties zelf. Dit onderzoek is daarom gericht op het perspectief en de ervaringen van maatschappelijke organisaties over de ruimte die zij in kunnen nemen.

1.2. Doel- en vraagstelling

Het doel van dit onderzoek is inzicht te verkrijgen in de ervaringen en percepties van maatschappelijke organisaties in Nederland met betrekking tot de rol en de ruimte die zij in kunnen nemen. De volgende vier deelvragen zijn geformuleerd:

1. Hoe ervaren maatschappelijke organisaties in Nederland de rol en de ruimte die zij in kunnen nemen om te kunnen organiseren, mobiliseren, en in- en tegenspraak te leveren op overheidsbeleid?
2. Welke positieve en negatieve ontwikkelingen ervaren maatschappelijke organisaties met betrekking tot: wet- en regelgeving; financiering; participatie; en een veilig publiek debat?^[1]
3. Welke verschillen zijn er in de ervaringen tussen organisaties?
4. Welke oplossingen zien de maatschappelijke organisaties om de maatschappelijke ruimte te versterken?

1.3. Opzet van het onderzoek

Om een breed en gevarieerd beeld te schetsen van de ervaringen en percepties van maatschappelijke organisaties in Nederland, is er in dit onderzoek gebruikgemaakt van een mixed method benadering, waarbij zowel kwantitatieve als kwalitatieve methoden zijn toegepast. Het onderzoek is uitgevoerd in de periode februari tot en met augustus 2025 en bestond uit verschillende onderdelen, te weten een literatuur- en documentenstudie, een vragenlijstonderzoek en focusgroepen.

Literatuur- en documentenstudie

We zijn gestart met een literatuur- en documentenstudie naar relevante factoren en ontwikkelingen in het maatschappelijk middenveld en de maatschappelijke ruimte (nationaal en internationaal). Via deze weg werd een eerste inzicht verkregen in de huidige stand van zaken en trends ten aanzien van het maatschappelijk middenveld. Ook is er aandacht geweest voor de definiëring van begrippen als maatschappelijk middenveld, maatschappelijke ruimte en maatschappelijke organisaties, en de cruciale rol en functies van dit middenveld in de democratische rechtsstaat. Afsluitend is er onderzocht welke factoren er in de literatuur onderscheiden worden die van invloed zijn op het inperken van de maatschappelijke ruimte.

1 Deze indeling sluit aan bij de indeling die het Bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten (FRA) (2018, 2021) hanteert om uitdagingen die maatschappelijke organisaties ervaren te categoriseren. FRA omschrijft deze vier domeinen als (1) regulatory environment; (2) access to and use of funding; (3) access to and participation in decision-making; en (4) a safe space for civil society.

Vragenlijstonderzoek

Na afronding van de literatuur- en documentenstudie is er in de eerste plaats een kwantitatief onderzoek verricht met behulp van een online vragenlijst voor maatschappelijke organisaties. Er was echter geen alomvattende lijst voorhanden van maatschappelijke organisaties in Nederland die gebruikt kon worden als steekproefkader. We hebben daarom zelf een inventarisatie gemaakt aan de hand van diverse openbare bronnen en netwerkcontacten om een lijst van te benaderen organisaties samen te stellen. We hebben met name gezocht naar maatschappelijke organisaties die direct of indirect bijdragen aan het beschermen, bevorderen, verdedigen en helpen verwezenlijken van mensenrechten. Hierbij is de definitie van ‘*human rights defender*’ van het Bureau van Hoge Commissaris voor de Mensenrechten gevolgd.^[2] Deze selectie hebben we in ruime zin gehanteerd: organisaties hoeven zichzelf niet te beschouwen als mensenrechtenorganisatie. We streefden naar een divers samengestelde lijst van maatschappelijke organisaties die zich richten op verschillende thema’s en die diverse doelgroepen vertegenwoordigen of opkomen voor hun belangen. Omdat we gericht zochten naar maatschappelijke organisaties, zijn bedrijven en organisaties die onderdeel uitmaken van de overheid uitgesloten. Het geografische werkgebied van een organisatie was geen exclusie criterium, dat wil zeggen dat zowel organisaties zijn benaderd die lokaal, nationaal of internationaal werken. Wel is er bij het samenstellen van de lijst van te benaderen organisaties met name gezocht naar organisaties die niet louter lokaal werkzaam zijn. Enerzijds omdat dit vaker relatief kleine organisaties zijn, waarvoor bepaalde thematiek uit de vragenlijst wellicht niet altijd even relevant is, en anderzijds omdat anders het grote aantal lokale organisaties een groot deel van de lijst in beslag zou kunnen nemen.

We hebben een lijst van 561 maatschappelijke organisaties opgesteld om te benaderen voor het onderzoek. Deze organisaties zijn op verschillende manieren benaderd. Van 296 organisaties werden de emailadressen genoteerd. Deze organisaties ontvingen via email een unieke weblink naar de vragenlijst. Daaronder vallen ook alle 22 organisaties die lid zijn van het Breed Mensenrechten Overleg.^[3] Van 33 organisaties waarvan we geen openbaar emailadres konden achterhalen, is via het contactformulier op hun website een uitnodiging met een (algemene) link naar de vragenlijst verstuurd. Daarnaast werd contact gezocht met de brancheorganisatie Goede Doelen Nederland, omdat veel van de organisaties daar lid van zijn. Een uitnodiging met een (algemene) link naar de vragenlijst is door deze brancheorganisatie uitgezet onder hun leden. Om de respons te verhogen

2 ‘Human rights defender’ is een term die wordt gebruikt om mensen te beschrijven die, individueel of met anderen, handelen om mensenrechten op vreedzame wijze te bevorderen of te beschermen. Zie ook: [About human rights defenders | OHCHR](#).

3 Het Breed Mensenrechten Overleg (BMO) is een samenwerkingsverband van 22 Nederlandse mensenrechten- en ontwikkelingsorganisaties.

hebben we na een aantal weken alle organisaties die we via email konden bereiken een herinneringsmail verstuurd en ook is er een algemene herinneringsmail verstuurd door Goede Doelen Nederland aan alle leden.

De vragenlijst is volledig of voor een aanzienlijk deel ingevuld door 133 organisaties.^[4] In bijlage 2 staat een overzicht van de achtergrondkenmerken van deze steekproef van deelnemende organisaties. De respons bedraagt daarmee 24%. De respons ligt daarmee iets hoger dan in het vragenlijstonderzoek van het Belgische Federaal Instituut voor de Rechten van de Mens, waar de respons 14% bedroeg (FIRM, 2024). Door het ontbreken van een alomvattende lijst van maatschappelijke organisaties in Nederland, kunnen we geen uitspraken doen over de representativiteit van het onderzoek. We kunnen niet zonder meer stellen dat de resultaten representatief zijn voor alle maatschappelijke organisaties. Door het grote aantal organisaties dat de vragenlijst heeft ingevuld en de brede waaier van onderwerpen en thema’s waarop deze organisaties actief zijn, geeft het kwantitatieve deel van dit onderzoek daarentegen wel een breed beeld van de ervaringen en percepties van het maatschappelijk middenveld in Nederland.

De vragenlijst bestond uit een groot aantal gesloten vragen en enkele open vragen. Een deel van de vragenlijst is geïnspireerd op eerder onderzoek van het mensenrechteninstituut in België (FIRM, 2024) en het Bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten (FRA, 2021). Op basis van de uitkomsten uit de literatuur- en documentenstudie is de vragenlijst verder aangevuld.

Focusgroepen

Voor een verdere verdiepingsslag zijn vervolgens twee focusgroepen gehouden met vertegenwoordigers van verschillende maatschappelijke organisaties. Op basis van de inventarisatielijst van maatschappelijke organisaties in Nederland die door ons gemaakt is ten behoeve van het vragenlijstonderzoek, zijn ruim 50 organisaties per mail benaderd met een uitnodiging voor de focusgroepen. We hebben daarin gepoogd om tot een selectie van organisaties te komen die variëren in thematiek, doelgroepen waarop zij zich richten en grootte van hun organisatie. Omdat het, zoals hierboven besproken, ook in dit geval niet mogelijk was om tot een representatieve steekproef van maatschappelijke organisaties te komen, zijn de resultaten uit de focusgroepen vooral bedoeld als verdieping op wat er in het vragenlijstonderzoek naar voren is gekomen. Het geeft een beeld van de omstandigheden waarmee organisaties in Nederland te maken hebben en hoe deze

4 In totaal hebben 230 organisaties de link naar de vragenlijst geopend. Voor de analyses is gebruikgemaakt van de antwoorden van 133 organisaties die de vragenlijst volledig of voor een aanzienlijk deel hebben ingevuld. De organisaties die geen of slechts enkele algemene vragen aan het begin van de vragenlijst hebben ingevuld, zijn niet meegenomen in de analyses.

tot uiting komen in hun dagelijkse werkpraktijk. Sommige bevindingen zullen daarmee herkenbaar zijn voor meerdere organisaties (bijvoorbeeld organisaties die met vergelijkbare doelgroepen werken, in vergelijkbare sectoren terechtkomen of die zich inzetten voor dezelfde thema's), terwijl ervaringen van andere organisaties wellicht minder herkenbaar zijn in deze resultaten.

In deze focusgroepen werden de belangrijkste inzichten uit de vragenlijst gedeeld en onderzocht hoe organisaties dit duiden, welke omstandigheden er volgens hen aan ten grondslag liggen en werd er aan de hand van belemmerende en bevorderende factoren dieper ingegaan op specifieke ervaringen en percepties van organisaties van de maatschappelijke ruimte in Nederland. Ook is aandacht besteed aan mogelijke oplossingsrichtingen, met in het bijzonder de rol die de overheid daarin heeft. In totaal is er met 18 maatschappelijke organisaties gesproken die zowel in Nederland als internationaal werk verrichten op het gebied van mensenrechten.^[5]

1.4. Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de inzichten uit de literatuurstudie gepresenteerd. Dit hoofdstuk definieert de voor deze rapportage belangrijke termen, zoals maatschappelijk middenveld en maatschappelijke ruimte, en bespreekt verschillende definities uit wetenschappelijke literatuur en beleidsdocumenten. Ook wordt de cruciale rol van het maatschappelijk middenveld in een democratische rechtsstaat besproken aan de hand van de verschillende functies die dit middenveld hierin vervult. Er wordt tevens ingegaan op de wereldwijde en Europese trends die de maatschappelijke ruimte beïnvloeden, opgevolgd door een beschrijving van de uiteenlopende factoren die de maatschappelijke ruimte kunnen inperken, zoals juridische, economische, sociaal-culturele en veiligheidsgerelateerde factoren.

Hoofdstuk 3 bevat de bevindingen van ons onderzoek onder maatschappelijke organisaties in Nederland. In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de percepties van maatschappelijke organisaties over de huidige omstandigheden in Nederland en hoe deze in de afgelopen twee jaar zijn veranderd. De ervaringen van maatschappelijke organisaties met betrekking tot financiering, subsidies en fondsenwerving worden besproken, evenals hun ervaringen met wet- en regelgeving en de juridische omstandigheden. Ook worden de mogelijkheden voor organisaties om deel te nemen aan het beleidsvormingsproces besproken, alsook de ervaren externe druk, bedreigingen, intimidatie en agressie waarmee maatschappelijke organisaties te maken hebben.

In het vierde hoofdstuk worden de behoeften uiteengezet van maatschappelijke organisaties en de door hen genoemde oplossingsrichtingen om de maatschappelijke ruimte te beschermen en te bevorderen in Nederland. Hoofdstuk 5 bevat de conclusies van het onderzoek en biedt een samenvatting van de belangrijkste bevindingen en aanbevelingen.

5 Met één organisatie is op diens verzoek een individueel interview gehouden omdat deze organisatie verhinderd was bij de focusgroepen.

2 Het maatschappelijk middenveld

Om een eerste beeld te krijgen van de huidige stand van zaken waar het maatschappelijk middenveld nationaal en internationaal mee te maken krijgt, bespreekt dit hoofdstuk aan de hand van literatuur en beleidsdocumentatie belangrijke trends en ontwikkelingen ten aanzien van de maatschappelijke ruimte en invloeden hierop. Om daartoe te komen, definiëren we allereerst de belangrijkste begrippen (2.1) en wordt er beschreven welke functies en welk belang het maatschappelijk middenveld heeft, specifiek in de context van een democratische rechtsstaat als Nederland (2.2). Daaropvolgend worden de belangrijkste en voor dit onderzoek meest relevante trends en ontwikkelingen in de maatschappelijke ruimte waarbinnen het maatschappelijk middenveld opereert besproken (2.3). Het hoofdstuk sluit af met verschillende factoren die van invloed zijn op het inperken van de maatschappelijke ruimte (2.4).

2.1. Gebruikte begrippen en hun definities

Termen als het maatschappelijk middenveld en maatschappelijke ruimte zijn begrippen die in de meeste literatuur en documentatie op een vergelijkbare manier geïnterpreteerd worden, maar soms net iets anders gedefinieerd zijn. Omdat het belangrijk is om te verhelderen wat wij hiermee precies bedoelen, bespreken we een aantal definities uit wetenschappelijke literatuur, beleidsdocumenten en relevantie organisaties of organen op dit gebied.

2.1.1. Maatschappelijk middenveld

Het **maatschappelijk middenveld** of **'civil society'** kan gedefinieerd worden als de verzameling van organisaties en individuen die zich inzetten voor de samenleving. Deze organisaties kunnen actief zijn op verschillende terreinen als ontwikkeling, mensenrechten, vrouwen, kinderen, vakbondsrechten, beroepsethiek en beroepsbelangen, sociale zorg, milieu en wijkactiviteiten (Amnesty International, z.d.). Het maatschappelijk middenveld komt op voor de belangen van hun achterban, bijvoorbeeld bij de overheid, en kunnen tegenwicht bieden aan beslissingen van de overheid. Het maatschappelijke middenveld vormt daarmee de laag tussen de staat, het bedrijfsleven en huishoudens, waar burgers zich organiseren, debatteren en actie ondernemen. Als zodanig opereert het maatschappelijk middenveld onafhankelijk van de staat, familie en markt en is het terrein van niet-gedwongen collectieve actie rondom gedeelde belangen, doeleinden en waarden. Tabel 1 hiernaast geeft een aantal definities van het maatschappelijk middenveld weer.

Tabel 1. Verschillende definities van het maatschappelijk middenveld.

Organisatie/ auteur	Definitie	Bron
Londen School of Economics (via Amnesty International)	"Civil society the realm of uncoerced, collective action around shared interests, purposes, and values. It is distinct from the state and market, though the boundaries can be complex. Essentially, it's the space where people organize themselves into groups and associations to pursue common goals outside of government and business."	Civil society en mensenrechten - Amnesty International
Amnesty International	"Het maatschappelijk middenveld is dat deel van het maatschappelijk leven waarin burgers vrij en zelfstandig kunnen handelen, ngo's, vakbeweging, politieke partijen, enzovoort. Het begrip wordt ook gebruikt in de zin van rechtsstaat: een samenleving waarin burgers door middel van kiesrecht en organisatie hun democratische rechten kunnen doen gelden."	Civil society en mensenrechten - Amnesty International
Wereldbank	"A wide array of nongovernmental and not-for-profit organizations that have a presence in public life, expressing the interests and values of their members or others, based on ethical, cultural, political, scientific, religious, or philanthropic considerations."	World Bank Document
Europese Unie (EUR-Lex)	"Het maatschappelijk middenveld is een verzamelnaam voor alle vormen van niet uit de staatsautoriteiten voortkomend en niet door de staatsautoriteiten geleid maatschappelijk handelen van individuen of groepen." "Georganiseerd maatschappelijk middenveld is een organisatiestructuur waarvan de leden via een democratisch proces het algemeen belang dienen en tevens als bemiddelaars tussen overheid en burgers optreden."	Georganiseerd maatschappelijk middenveld - EUR-Lex
SpringerLink	"Contrasted with government, civil society meant a realm of social life – market exchanges, charitable groups, clubs and voluntary associations, independent churches and publishing houses – institutionally separated from territorial state institutions."	Civil Society, Definitions and Approaches SpringerLink
Jean Cohen & Andrew Arato	"Civil society expresses demand for a continued and in principle unfinished democratization of representative democracies especially through civil disobedience."	Civil Society Theory: Cohen and Arato SpringerLink
Jürgen Habermas	"Civil society [...] is populated by diverse voluntary associations, public interest groups, and social movements which try to influence the state by means of pressure group politics and protest politics – in extraordinary situations in a 'manner of a siege'."	Civil Society Theory: Habermas SpringerLink

Aanvullend hierop zijn de gesproken maatschappelijke organisaties zelf in de focusgroepen gevraagd naar wie of wat zij verstaan onder het maatschappelijk middenveld. Veel van de door hen genoemde elementen/kenmerken, komen overeen met het bovenstaande. Zo stellen zij dat het maatschappelijk middenveld bestaat uit formele en informele organisaties of bewegingen die zich onafhankelijk van de politiek en de markt organiseren, ook wel de “zelforganisatie van maatschappij en individuen” of de “laag tussen overheid en burger”, die uiting geven aan de behoeften en belangen van burgers in de rol van “onafhankelijke belangenbehartiger” en als orgaan van tegenspraak. Hiermee dienen zij ook als “stemgever van groepen in kwetsbare situaties wiens belangen niet als vanzelfsprekend ter sprake komen” en draagt het bij aan het agenderen van issues die de overheid mogelijk nog niet scherp heeft. De gesproken organisaties geven bovendien aan dat zij het maatschappelijk middenveld zien als een fundamenteel element binnen de democratie, waarbij deze dient als “waakhond voor de rechtsstaat”, als “tegenmacht” en “aanvult wat de overheid niet doet”. Het kan hierbij ook dienen als “demping” van de scherpe randen van bestuur en politiek, bijvoorbeeld door middel van bijsturing hierop.

Reflecterend op bovenstaande kunnen we stellen dat het maatschappelijk middenveld een complex en veelzijdig concept is. Hoewel het vanuit de traditionele opvattingen gedefinieerd wordt als veld dat onafhankelijk is van staat, markt of familie, blijkt in de praktijk dat de grenzen tussen het maatschappelijk middenveld en deze componenten steeds meer vervagen (Buyse, 2019).

2.1.2. Maatschappelijke ruimte

De ruimte en daarmee de mogelijkheden die er voor het maatschappelijk middenveld zijn om te opereren en hun werkzaamheden uit te voeren, wordt aangeduid als de ‘civil society space’, kortweg de ‘**civic space**’, **maatschappelijke ruimte**. Binnen deze maatschappelijke ruimte gaat het zowel over normen als praktijken. Het Bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten onderscheidt vier domeinen die bepalend zijn voor de begrenzing van de maatschappelijke ruimte: de geldende wet- en regelgeving, toegang tot financiële en andere hulpbronnen, mogelijkheden tot participatie in politiek en beleidsvorming en een veilige werkomgeving (FRA, 2018). Anders gezegd, de maatschappelijke ruimte kan omschreven worden als de praktische ruimte voor actie voor burgers en maatschappelijke organisaties (Buyse, 2019). In deze ‘praktische arena’ kunnen zij hun vrijheid van meningsuiting, vrijheid van vereniging en vrijheid van vergadering daadwerkelijk benutten. Dergelijke vrijheden zijn fundamenteel, niet alleen voor de bescherming van minder populaire of kritische meningen, maar ook als basis voor een goed functionerende democratie. Naast deze definitie zijn in Tabel 2 verschillende andere definities van de maatschappelijke ruimte benoemd.

Buyse (2019) benadrukt dat naast de praktische dimensie, de maatschappelijke ruimte zowel fysieke als symbolische kenmerken bezit. De fysieke dimensie verwijst hierbij naar de aanwezigheid van veilige plekken als een veilige plek voor demonstraties of kantoren, terwijl de symbolische dimensie betrekking heeft op de vrijheid om zich online en in de bredere samenleving te uiten. Het niveau waarop de eerdergenoemde fundamentele vrijheden – vergadering, vereniging en meningsuiting – worden gerespecteerd, geeft dan ook een indicatie van de mate waarin de civiele ruimte in een land beschermd is.

Tabel 2. Verschillende definities van de maatschappelijke ruimte.

Organisatie/ auteur	Definitie	Bron
Verenigde Naties & European Union Agency for Fundamental Rights (FRA)	“Civic space is the environment that enables people and groups – or ‘civic space actors’ – to participate meaningfully in the political, economic, social and cultural life in their societies”....” [a] vibrant civic space requires an open, secure and safe environment that is free from all acts of intimidation, harassment and reprisals, whether online or offline. Any restrictions on such a space must comply with international human rights law.”	Civic space European Union Agency for Fundamental Rights
Office of the High Commissioner for Human Rights (OHCHR)	“Civic space is the environment that enables civil society to play a role in the political, economic and social life of our societies. In particular, civic space allows individuals and groups to contribute to policy-making that affects their lives, including by: accessing information, engaging in dialogue, expressing dissent or disagreement, and joining together to express their views. An open and pluralistic civic space that guarantees freedom of expression and opinion as well as freedom of assembly and association, is a prerequisite for making development and peace sustainable.”	OHCHR and protecting and expanding civic space OHCHR
Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)	“Maatschappelijke ruimte is de ruimte voor burgers om zich te organiseren, te uiten en invloed uit te oefenen.”	Krimpde maatschappelijke ruimte: vrijheid en veiligheid onder druk Advies Adviesraad Internationale Vraagstukken
Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)	“Civic space is a cornerstone of functioning democracies. Defined as the set of conditions non-governmental actors need to participate in public life, a thriving civic space emerges through the combined efforts of a range of actors, including governments, line ministries, public institutions, and civil society.”	Civic space OECD
CIVICUS (World Alliance for Citizen Participation)	“Civic space is the bedrock of any open and democratic society. When civic space is open, citizens and civil society organisations are able to organise, participate and communicate without hindrance.”	What is civic space? - Civicus Monitor

2.1.3. Maatschappelijke organisaties

Maatschappelijke organisaties zijn organisaties die onafhankelijk van de overheid en het bedrijfsleven hun werkzaamheden uitvoeren en zich inzetten voor maatschappelijke belangen, waarden of doelen. Om een beeld te geven van het soort organisaties (ook wel 'civil society organisations') waar het maatschappelijk middenveld uit bestaat, staat hieronder een lijst van organisaties, geïdentificeerd door OHCHR (2008):

- Mensenrechtenverdedigers.
- Mensenrechtenorganisaties (zoals NGO's, verenigingen, slachtoffergroepen).
- Organisaties rond specifieke thema's (zoals vrouwenrechten, milieurechten).
- Coalities en netwerken (bijvoorbeeld voor kinderrechten, klimaatrechtvaardigheid).
- Organisaties van mensen met een beperking.
- Gemeenschapsgebonden groepen (zoals inheemse volkeren, minderheden).
- Geloofsgebonden groepen (kerken, religieuze organisaties).
- Vakbonden en beroepsverenigingen (zoals journalistenverenigingen, studentenbonden).
- Sociale bewegingen (bijvoorbeeld vredesbewegingen, pro-democratiebewegingen).
- Professionals die bijdragen aan mensenrechten (zoals hulpverleners, advocaten, artsen).
- Familieleden van slachtoffers.
- Publieke instellingen die mensenrechten bevorderen (zoals scholen, universiteiten, onderzoeksinstellingen).

2.2. Functies en het belang van het maatschappelijk middenveld

2.2.1. Cruciale rol in de democratische rechtsstaat

Wanneer we spreken over de functies en het belang van het maatschappelijk middenveld, wordt er vaak al een directe link gelegd met (het goed functioneren van) de democratische rechtsstaat. Het maatschappelijk middenveld is essentieel voor de bescherming en bevordering van mensenrechten en daarmee het goed functioneren van de democratische rechtsstaat (FRA, 2021). Vaak omschreven als het kloppende hart van een democratie, vormt het maatschappelijk middenveld zowel een link als een buffer tussen het volk en de overheid: "Non-gouvernementele organisaties zorgen aan de ene kant voor belangenbehartiging, en aan de andere kant beschermen zij de vrijheid van burgers tegen concentratie van macht in de handen van de regering" (ProDemos, z.d.). Het fungeert daarmee als een netwerk van niet-gouvernementele, niet-economische verenigingen die burgers mobiliseren en overheidsfunctionarissen uitdagen om op de mensen te reageren. Deze mobilisatie is cruciaal voor de vitaliteit van democratie en de bevordering van mensenrechten, omdat het burgers in staat stelt waarden als rechtvaardigheid, gelijkheid en vrijheid te

internaliseren en in praktijk te brengen. Dit impliceert dus ook dat verschillende vrijheden die inherent zijn aan de democratische rechtsstaat (waaronder de vrijheid van vereniging, vergadering en meningsuiting) noodzakelijk zijn voor het middenveld, omdat het zijn rol anders niet goed kan vervullen (Buyse, 2019). De onafhankelijkheid van het maatschappelijk middenveld van de overheid is bovendien van groot belang om de dynamische communicatiestructuren van de publieke sfeer in stand te houden, zodat de publieke opinie het beleid kan beïnvloeden zonder rechtstreeks politieke macht uit te oefenen (Moka-Mubelo, 2017).

Volgens Toepler et al. (2020) kunnen maatschappelijke organisaties op basis van hun voorname functie in twee belangrijke categorieën worden ingedeeld. Enerzijds vinden we organisaties die zich bezighouden met belangenbehartiging en sociale verandering. Deze organisaties, vaak aangeduid als niet-gouvernementele organisaties, zijn actief in het maken van maatschappelijke claims, zoals ook door Tilly (2008) wordt beschreven. Zij proberen op deze wijze veranderingen in de maatschappij te bewerkstelligen door op te komen voor bepaalde waarden en belangen. Anderzijds richten maatschappelijke organisaties zich op dienstverlening. Deze organisaties, die vaak als non-profitorganisaties of als onderdeel van de derde sector worden aangeduid, hebben als primaire doel het leveren van diensten aan de samenleving. Hierbij gaat het om het verbeteren van de kwaliteit en beschikbaarheid van publieke diensten als gezondheidszorg, onderwijs en sociale hulp. Daarnaast identificeert Toepler et al. (2020) een derde groep: associatieve organisaties. Deze groep lijkt op NGO's, omdat zij eveneens waarden bewaken, maar zij zijn niet op dezelfde manier politiek betrokken. Integendeel, deze organisaties zijn doorgaans loyaler aan de staat (Wischermann et al. 2018). Regeringen kiezen er vaak voor om samen te werken met deze tak van de non-profitsector, mede omdat deze samenwerking efficiënter kan zijn in het uitvoeren van publieke diensten. Daarnaast kan het ook de kwaliteit van de dienstverlening bevorderen (Salamon en Toepler, 2015). Hierbij worden maatschappelijke organisaties wel meer geïntegreerd in publieke welzijnssystemen, waardoor het risico bestaat dat zij een instrument van de overheid worden. Organisaties die de regeringsagenda ondersteunen, krijgen in dat geval vaak voorrang bij overheidsfinanciering en krijgen de mogelijkheid om (deels) deel te nemen aan beleidsbeslissingen (Cohen & Arato, 1992; Fröhlich & Skokova, 2020).

Aanvullend op bovenstaande is er veel aanvullende internationale literatuur voorhanden waarin maatschappelijke organisaties op verschillende manieren worden gedefinieerd vanuit de rol die zij innemen in de democratische rechtsstaat (o.a. Toepler et al., 2020). Deze uiteenlopende perspectieven illustreren hoe maatschappelijke organisaties zowel kunnen worden gezien als bruggenbouwers binnen het systeem, als uitdager van de machtsorde of juist als stabiliserende kracht binnen de samenleving.

Ook andere literatuur beschrijft dat maatschappelijke organisaties als vakbonden, belangenverenigingen en goede doelen, een belangrijke rol spelen binnen de democratische rechtsstaat. Zij komen op voor mensenrechten en houden in de gaten of wetten eerlijk worden uitgevoerd en nageleefd door de bestuurlijke en rechterlijke macht (Kovalevska & Karashchuk, 2023). In landen waar burgers zich actief inzetten in het maatschappelijk middenveld, blijkt dan ook dat de rechtsstaat vaak sterker is. Deze organisaties zetten zich namelijk actief in voor beter beleid en het beschermen van fundamentele rechten (Baldauf, 2008). Binnen een zogeheten 'deliberatieve democratie' – een bestuursvorm waarin overleg en samenwerking centraal staan – helpt het maatschappelijk middenveld burgers tevens om mee te denken en te beslissen over belangrijke maatschappelijke kwesties. Dit bevordert sociale stabiliteit en draagt bij aan een goed functionerende democratische samenleving (Kovalevska & Karashchuk, 2023).

De mate waarin het maatschappelijk middenveld een cruciale rol speelt bij de versterking en het functioneren van de democratische rechtsstaat, hangt af van de politieke context en de mate van betrokkenheid van zowel burgers als de overheid. Een krimpende maatschappelijke ruimte verzwakt de democratie. In paragraaf 2.4 gaan we hier nader op in.

2.2.2. Verschillende functies van het maatschappelijk middenveld

In het bovenstaande zijn al veel functies van het maatschappelijk middenveld en werkzaamheden van maatschappelijke organisaties aangestipt. Om te voorkomen dat we hier te veel in herhaling vallen, gaan we kort in op een aantal concrete functies van het maatschappelijk middenveld. Belangrijk om daarbij te benoemen, is dat de precieze functies, rollen of werkzaamheden sterk uiteenlopend kunnen zijn afhankelijk van het soort organisatie waar het om gaat, gegeven dat het maatschappelijk middenveld bestaat uit een grote diversiteit aan organisaties. Onderstaande beschrijving beperkt zich daarom tot de concrete functies die in het licht van dit onderzoek het meest relevant zijn om uit te lichten.

Op basis van een onderscheid dat de Europese Commissie (1997) voor het eerst maakte, kan men tegenwoordig acht belangrijke functies aan maatschappelijke organisaties toekennen (Strachwitz, Priller en Triebe, 2020):

- **Diensten:** hulp bieden aan de behoeftigen en kwetsbaren.
- **Belangenbehartiging:** bijvoorbeeld pleiten voor natuurbescherming.
- **Waakhondfunctie:** bijvoorbeeld consumentenbescherming.
- **Tussenpersoon:** zoals liefdadigheidsstichtingen.
- **Zelfhulp:** bijvoorbeeld patiëntenverenigingen.
- **Gemeenschapsofbouw:** bijvoorbeeld amateurmuziekgroepen.
- **Politieke participatie:** bijvoorbeeld protestbewegingen.
- **Persoonlijke groei:** bijvoorbeeld religieuze gemeenschappen.

Ook Tekel (2013) onderscheidt in diens studie een aantal relevante, en ook al deels genoemde, functies van het maatschappelijk middenveld in relatie tot de democratie. Dit omvat het (a) behartigen van publieke belangen en het monitoren van overheidsmaatregelen, waarbij transparantie en legitimiteit bij overheidsactiviteiten wordt gewaarborgd; (b) het lobbyen om beleidskeuzes te beïnvloeden en het vertegenwoordigen van stemmen van gemarginaliseerde groepen; (c) het bevorderen van democratische processen door burgerparticipatie aan te moedigen en ervoor te zorgen dat verschillende stemmen worden gehoord. Deze drie functies tezamen dragen bij aan pluralisme en participatief bestuur (Tekel, 2013).

2.3. Trends en ontwikkelingen

In de onderstaande paragraaf gaan we uitgebreid in op de verschillende trends, ontwikkelingen en factoren die de maatschappelijke ruimte voor het maatschappelijk middenveld beïnvloeden. We kiezen ervoor om het bespreken van de trends en ontwikkelingen waar mogelijk direct te verbinden aan relevante beïnvloedende factoren (ondanks dat paragraaf 2.4 hier ook en meer uitvoerig op ingaat), om te voorkomen dat er in de uitwerking ervan een kunstmatig onderscheid ontstaat in concepten ('trend', 'ontwikkeling' en 'factor') die onderling samenhangen met elkaar.

2.3.1. Trends

Wereldwijd is er al geruime tijd sprake van een krimpende ruimte voor het maatschappelijke middenveld, een fenomeen dat internationaal in de literatuur wordt aangeduid als 'shrinking civic space' (CIVICUS, 2024, Freedom House, 2024). Deze ruimte voor het maatschappelijk middenveld staat mondiaal onder druk door de opkomst van autoritaire, antidemocratische bewegingen en regeringen en repressieve wet- en regelgeving (BZK, 2023; CIVICUS, 2024). Daardoor komen geledingen van het maatschappelijk middenveld die zich inspannen voor vrijheid, gelijkheid, de rechtsstaat en mensenrechten, in toenemende mate in het nauw (BZK, 2023). Dit is niet alleen het geval in landen als Rusland, maar ook binnen de Europese Unie zijn er zorgelijke ontwikkelingen. In deze paragraaf lichten we deze trend en andere internationale ontwikkelingen ten aanzien van de ruimte waarbinnen het maatschappelijk middenveld opereert nader toe.^[6]

Een groot aantal studies en rapportages wijzen op een krimp van de maatschappelijke ruimte. Deze krimp beperkt zich niet tot enkele landen of regio's (CIVICUS, 2024). Ook in Europa is er over het algemeen sprake van een krimpende ruimte voor het maatschappelijk middenveld, zo is in diverse monitors vastgesteld door het Bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten (FRA,

6 Deze bespreking beperkt zich tot westerse democratieën vanwege de vergelijkbaarheid hiervan met de Nederlandse context.

2018, 2021, 2023). Buyse (2019) onderstreept hierbij dat het maatschappelijk middenveld een structurele en doelbewuste vernauwing ondergaat wanneer de maatschappelijke ruimte krimpt. Een interessante reflectie van één van de deelnemende organisaties aan de focusgroepen was dan ook dat de term 'krimp' een enigszins misleidende indruk kan wekken, omdat het proces van krimp een passief proces suggereert dat zich als vanzelf voltrekt, terwijl veel van de beperkingen die het maatschappelijk middenveld in de praktijk ervaart het gevolg is van bewuste keuzes, acties en maatregelen (denk aan wetgeving, beleid en politieke framing) – met als gevolg een *inperking* van de maatschappelijke ruimte.

In lijn met deze reflectie definiëren Toepler et al. (2020) de trend van een krimpende maatschappelijke ruimte als een omstandigheid waarin regeringen actief proberen de internationale geldstromen naar maatschappelijke organisaties te verstoren. Hierbij worden niet alleen financiële kanalen beperkt, maar wordt ook de politieke stem van deze organisaties verkleind door middel van wettelijke beperkingen en andere repressieve maatregelen. Andere auteurs, zoals Carothers en Brechenmacher (2014), definiëren een krimpende maatschappelijke ruimte wat breder: de maatschappelijke ruimte krimpt wanneer maatschappelijke organisaties worden geconfronteerd met bedreigingen en restricties die hun handelingsvrijheid significant verkleinen.

Ook in Nederland leven er zorgen en zijn er diverse signalen dat de ruimte voor het maatschappelijk middenveld krimpt. In 2021 deden meerdere maatschappelijke organisaties die zich inzetten voor mensenrechten een gezamenlijke oproep aan het kabinet om een aantal wetten en wetsvoorstellen in te trekken of aan te passen om zo de ruimte voor het maatschappelijk middenveld niet onnodig te vernauwen.^[7] Ook constateerden zij dat maatschappelijke organisaties en burgers nog onvoldoende worden betrokken bij de vorming van beleid en wetgeving.

CIVICUS, de wereldwijde koepelorganisatie van maatschappelijke organisaties, monitort wereldwijd de trend in de maatschappelijke ruimte. Zij constateert een globale trend waarin de maatschappelijke ruimte krimpt. Dat is volgens CIVICUS ook in Nederland het geval. In de laatste jaarlijkse monitor van CIVICUS wordt de maatschappelijke ruimte in Nederland voor het eerst niet meer als 'open', maar als 'vernauwd' bestempeld (CIVICUS, 2024).

2.3.2. Ontwikkelingen

Vanwege de focus van deze studie op de Nederlandse context zoomen we hier in op de ontwikkelingen die de FRA (2021, 2023) in haar laatste twee rapportages heeft beschreven voor de Europese Unie-lidstaten. In de afgelopen jaren hebben maatschappelijke organisaties in het grondrechtenplatform van het FRA namelijk hun toenemende bezorgdheid geuit over de juridische, politieke en praktische uitdagingen die van invloed zijn op hun werk. In de meest recente monitors constateerde de FRA dan ook een aantal negatieve ontwikkelingen ten aanzien van de maatschappelijke ruimte in de EU, welke onder meer zijn ingegeven als gevolg van de Coronapandemie. Er zijn echter ook een aantal positieve ontwikkelingen te onderscheiden, maar dit beeld verschilt sterk per lidstaat. Hieronder geven we een uitvoerige beschrijving van de negatieve en positieve ontwikkelingen/omstandigheden die door de FRA (2021, 2023) zijn geïdentificeerd. Een schematische weergave van deze beschrijving is toegevoegd in bijlage 3. Het gaat hierbij om de ontwikkelingen die niet rechtstreeks een gevolg zijn van de Coronapandemie en/of maatregelen hieromtrent. We maken daarbij een onderscheid naar de vier eerdergenoemde domeinen. FRA (2023) wijst er tevens op dat deze uitdagingen vaak cumulatief zijn, waardoor maatschappelijke organisaties en mensenrechtenverdedigers onder druk komen te staan.

1. Domein Wet- regelgeving

Dit omvat (wijzigingen in) wetgeving die van invloed zijn op het werk van maatschappelijke organisaties

Negatieve ontwikkelingen/omstandigheden

Voortdurende juridische obstakels voor maatschappelijke organisaties:

- Moeilijke toegang tot informatie (32% van de respondenten).
- Belemmerende wetgeving rond burgerdialoog (23%).
- Strengere regels voor bijeenkomsten en verenigingen (21%).
- Overmatig politieoptreden en negatieve neveneffecten van wetgeving op het gebied van gegevensbescherming, transparantie, belasting, liefdadigheidsstatus, terrorismebestrijding en anti-witwasmaatregelen.

Uitdagingen voor maatschappelijke organisaties om hun fundamentele rechten uit te oefenen:

- 29% meldde problemen met het recht op vreedzame vergadering.
- 25% met het recht op meningsuiting.
- 18% met het recht op vereniging.

7 Dit betrof een oproep van maatschappelijke organisaties voor meer ruimte voor het maatschappelijk middenveld in Nederland. Zie ook: <https://www.wo-men.nl/kb-bestanden/1630934478.pdf>.

Zogeheten SLAPP's als groeiende zorg voor maatschappelijke organisaties:

Strategische rechtszaken tegen publieke participatie (SLAPP's) vormen een specifieke bedreiging.

Deze rechtszaken zijn bedoeld om personen of organisaties die zich uitspreken over publieke kwesties te intimideren of het zwijgen op te leggen. Dit heeft een afschrikkend effect op hun werk.

Positieve ontwikkelingen/omstandigheden

In enkele EU-lidstaten zijn er verbeteringen in het wettelijk kader. Deze zijn als volgt:

- Modernisering van regels rond vreedzame vergadering.
- Vermindering van bureaucratische lasten.
- Hervorming van registratieprocedures en regels rond publieke status van organisaties.

2. Domein Financiering

Dit omvat beschikbaarheid en toegankelijkheid van middelen.

Negatieve ontwikkelingen/omstandigheden

De belangrijkste obstakels voor maatschappelijke organisaties zijn als volgt:

- Concurrentie tussen CSO's om beperkte middelen (49%).
- Beperkte administratieve capaciteit om financiering aan te vragen (35%).
- Gebrek aan transparantie en eerlijkheid in de toewijzing van fondsen (30%).
- Beperkende toelatingscriteria (29%).
- Moeite om financiering vinden die aansluit bij hun werk (67%).
- Aanvraagprocedures zijn complex en vereisen veel administratieve capaciteit (42%).
- Gebruik van ontvangen middelen is beperkt door gebrek aan kernfinanciering, vervolgfianciering en korte financieringscycli (33%).
- Toegang tot financiering wordt bemoeilijkt door onduidelijke informatie, strikte toelatingscriteria en beperkingen op buitenlandse financiering (32%).

In meerdere lidstaten worden CSO's die zich inzetten voor gendergelijkheid, LHBTIQA+-rechten, migranten of religieuze minderheden geconfronteerd met discriminerende of beperkende financieringspraktijken. Dit kan de uitvoering van EU-strategieën op deze gebieden ondermijnen. Advocacy-organisaties lijken hierbij zwaarder te worden getroffen dan dienstverlenende CSO's.

Ook zijn er zorgen over wetten die buitenlandse donaties beperken en strengere rapportageverplichtingen opleggen.

Positieve ontwikkelingen/omstandigheden

Er zijn een aantal positieve ontwikkelingen voor maatschappelijke organisaties:

- Sommige lidstaten hebben hun financieringskaders verbeterd of werken aan gunstigere belastingregelingen voor CSO's.
- Het nieuwe EU-programma Citizens, Equality, Rights and Values (2021–2027) biedt een aanzienlijk verhoogd budget en flexibelere financieringsvormen.
- Het Active Citizens Fund van de Noorse overheid ondersteunt CSO's in 13 EU-lidstaten via onafhankelijke fondsbeheerders.
- Donoren passen hun financieringsstrategieën aan, met meer aandacht voor civic space advocacy en capaciteitsopbouw, vooral rond veiligheid.

3. Domein Participatie

Dit omvat mogelijkheden om toegang te krijgen tot besluitvormers en om input te leveren voor wet- en beleidsvorming.

Negatieve ontwikkelingen/omstandigheden

Uit het FRA-onderzoek naar maatschappelijke ruimte blijkt dat maatschappelijke organisaties zich zorgen maken over:

- Gebrek aan informatie over participatieprocessen (46%).
- Gebrek aan vertrouwen tussen overheid en maatschappelijke organisaties (35%).
- Geen of onvoldoende terugkoppeling over wat er met hun input gebeurt.
- Obstakels, waaronder discriminatie, bij toegang tot besluitvorming (24%).

Hoewel veel lidstaten in 2022 initiatieven namen om participatie te verbeteren, blijven er aanzienlijke obstakels bestaan:

- Gebrekkige toegang tot informatie en onduidelijke richtlijnen voor deelname.
- Kwaliteit van consultaties varieert sterk: 58% van de CSO's vond EU-consultaties acceptabel, waar slechts 38% nationale consultaties van voldoende kwaliteit vond.

Andere relevante knelpunten:

- Beperkte interesse van beleidsmakers in betekenisvolle consultatie;
- Moeilijke toegang tot consultaties.
- Weinig terugkoppeling over wat met input gebeurt.
- Onvoldoende capaciteit bij CSO's om deel te nemen, mede door gebrek aan financiering.
- Extra belemmeringen voor organisaties die werken met groepen die risico lopen op uitsluiting.

Positieve ontwikkelingen/omstandigheden

Er zijn daarnaast een aantal positieve ontwikkelingen te benoemen:

- In sommige landen zijn eerder gesloten processen opengesteld voor consultatie.
- Er is vooruitgang geboekt in het opzetten van infrastructuur voor samenwerking tussen CSO's en nationale overheden.
- EU-strategieën stimuleren nationale actieplannen waarin betrokkenheid van CSO's als goede praktijk wordt gezien.

Samenwerking tussen CSO's en overheden is in de afgelopen jaren versterkt, mede dankzij:

- De EU-strategie voor het Handvest van de Grondrechten.
- Diverse sectorale EU-actieplannen en strategieën.

De positieve ervaringen tijdens de Covid-19-pandemie en de oorlog in Oekraïne hebben geleid tot nieuwe initiatieven voor samenwerking. Toch blijft deze samenwerking vaak ad hoc en situatiegebonden.

4. Domein Veilige werkomgeving

Dit omvat aanvallen op en intimidatie van mensenrechtenverdedigers, met inbegrip van een negatief discours dat gericht is op het delegitimeren en stigmatiseren van maatschappelijke organisaties.

Negatieve ontwikkelingen/omstandigheden

Ondanks verschillende garanties die zijn vastgelegd in internationale mensenrechtenverdragen, tonen gegevens van het FRA en andere organisaties aan dat bedreigingen en aanvallen op CSO's, mensenrechtenverdedigers, journalisten, bloggers en klokkenluiders blijven voorkomen in de EU:

- Online aanvallen (40%) en offline intimidatie (26%).
- Vandalisme van eigendommen (8%) en fysiek geweld (4%).
- Onderreportage is hoog: minder dan één op de drie incidenten wordt gemeld.
- CSO's zijn vaak ontevreden over de reactie van autoriteiten.

In 2022 werden maatschappelijke organisaties (CSO's), mensenrechtenverdedigers, vrijwilligers en medewerkers in de EU nog steeds geconfronteerd met bedreigingen en aanvallen, afkomstig van zowel publieke als private actoren. Deze aanvallen namen verschillende vormen aan:

- Verbaal geweld, intimidatie en online/offline bedreigingen (gemeld door ongeveer 50% van de respondenten).
- Fysieke aanvallen (5%) en vandalisme van eigendommen.

- Smaadcampagnes, onnodige administratieve obstakels, criminalisering van activiteiten, excessieve surveillance en SLAPP's.
- In meerdere lidstaten heerst een vijandig klimaat tegenover mensenrechtenverdedigers, met smaadcampagnes door media of overheidsactoren (meer dan een derde van de CSO's meldt dit).

Specifieke organisaties die onevenredig getroffen worden door bovenstaande punten, zijn organisaties die zich inzetten voor (a) minderheden, vluchtelingen en migranten; (b) antiracisme; (c) vrouwenrechten en seksuele en reproductieve gezondheid; (d) rechten voor de LHBTIQA+ gemeenschap; (e) milieurechten en (f) kinderrechten. Ook is er sprake van (publieke en juridische) criminalisering van hulpverlening, met name bij zoek- en reddingsacties op zee en humanitaire hulp aan migranten.

Tot zover de beschrijving van de negatieve en positieve ontwikkelingen en omstandigheden in EU-lidstaten die in eerder onderzoek door FRA (2021, 2023) zijn geïdentificeerd. Een andere categorisering die laat zien dat het maatschappelijk middenveld op meerdere terreinen onder druk staat, is die van Buyse (2019; 2022). In deze studie worden drie dimensies onderscheiden van de 'shrinking civic space' die elkaar beïnvloeden: (a) formele instituties en normering; (b) het discours; en (c) de praktische ruimte voor het maatschappelijke middenveld. Bij de eerste dimensie gaat het om de formele ruimte die geboden wordt door wetgeving en beleid, waarbij "de trend van shrinking civic space zich kenmerkt door excessieve, selectieve en arbitraire regulering, die vooral de meest kritische organisaties en activisten raakt". De tweede dimensie gaat over de wijze waarop door media en invloedrijke politici gesproken wordt over maatschappelijke organisaties en activisten, die invloed heeft op de mate waarin zij hun werk effectief en veilig kunnen doen. Buyse (2019) constateert dat activisten worden weggezet als extremisten of verraders, wat hun legitimiteit ondermijnt. De derde dimensie van de praktische ruimte raakt ook aan de veiligheid. Dit omvat onder meer de mate waarin er sprake is van fysieke of verbaal aanvallen op organisaties en activisten en het uitblijven van effectieve actie door de overheid daartegen. Ook hierbinnen ziet Buyse (2019) dat de aanwezigheid van intimidatie, geweld, websiteblokkades en coöptatie door de staat de bewegingsvrijheid van maatschappelijke organisaties beperkt.

In de verdere literatuur worden (deels overlappend en samenhangend met wat hierboven al reeds is genoemd) de volgende positieve en negatieve ontwikkelingen in de maatschappelijke ruimte onderscheiden. Op het gebied van positieve ontwikkelingen zien we allereerst dat het maatschappelijk middenveld een cruciale rol speelt in de opkomst van een „monitorende democratie“, waarbij de nadruk ligt op publieke controle en toezicht op macht. Dit heeft geleid tot meer

verantwoording en transparantie op het gebied van bestuur (Trägårdh et al., 2013). Ten tweede geldt in verschillende westerse landen in het algemeen dat het maatschappelijk middenveld inclusiever en democratischer geworden is, waarbij burgers netwerken vormen die geografische en ruimtelijke grenzen overstijgen. Deze uitbreiding van de sociale ruimte vergroot de sociale verbondenheid en maatschappelijke engagement (Ray, 2002). Ten derde hebben actoren uit het maatschappelijk middenveld in Centraal- en Oost-Europa blijk gegeven van veerkracht door zich aan te passen aan uitdagingen als democratische terugval en polarisatie. Zij hebben strategieën ontwikkeld om hun missie voort te zetten en zelfs uitdagingen om te zetten in kansen (Pietrzyk-Reeves, 2023).

Op het gebied van negatieve ontwikkelingen wordt er door onderzoekers gewezen op een drietal punten. Ten eerste omvat dit democratische terugval. In sommige landen wordt het maatschappelijk middenveld geconfronteerd met uitdagingen als gevolg van democratische terugval en krimpende openbare ruimten, waardoor het niet meer effectief kan functioneren (Pietrzyk-Reeves, 2023). Ten tweede stellen Davis en Zhang (2023) dat de opkomst van autoritaire bewegingen en zwakke politieke partijen de positieve effecten van het maatschappelijk middenveld kunnen verminderen. Een derde punt betreft het gegeven dat wereldwijde economische druk en neoliberal beleid de rol van het maatschappelijk middenveld kunnen ondermijnen bij de bescherming van individuele rechten en het bevorderen van sociale controle (Bafoil, 2009).

Hoewel het maatschappelijk middenveld dus cruciaal is voor de bevordering van democratie en mensenrechten, kunnen uitdagingen zoals autoritair bestuur, schendingen van de mensenrechten en sociaaleconomische crises de doeltreffendheid ervan belemmeren. In dergelijke contexten wordt de rol van het maatschappelijk middenveld nog belangrijker, omdat het ernaar streeft de burgers sterker te maken en te pleiten voor beter bestuur en bescherming van de mensenrechten (WARA, 2025). Bovendien hangt de doeltreffendheid van dit middenveld af van de politieke en economische context. De opkomst van autoritaire bewegingen en economische druk kunnen de positieve impact ervan ondermijnen, wat de noodzaak onderstreept van robuuste politieke instellingen en ondersteunend beleid om haar bijdragen aan de democratie in stand te houden.

Nederland

In de laatste rapportage over Nederland van FRANET ten behoeve van het Bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten worden op basis van juridische en beleidsontwikkelingen en het publieke discours diverse ontwikkelingen genoemd die een uitdaging vormen voor de democratische rechtsstaat (Walz & Nieuwenhuizen, 2024). Zo wordt er verwezen naar onderzoek van PersVeilig, een platformorganisatie waarvan de Nederlandse Vereniging van Journalisten, de Nederlandse Vereniging van Hoofdredacteuren, de Politie en het Openbaar Ministerie lid zijn, waaruit blijkt dat

een substantieel aantal journalisten in Nederland terughoudend is met publiceren om het risico van juridische stappen te vermijden. Met betrekking tot algemeenbelangacties, waarbij belangenorganisaties procederen ter bescherming van de rechten en belangen van een collectieve groep, is er discussie over de vraag of belangenorganisaties voldoende representatief zijn. In 2023 nam de Tweede Kamer een motie aan waarin de regering werd opgeroepen om te onderzoeken hoe een strengere toets voor de representativiteitseis van maatschappelijke organisaties in civiele procedures kan worden gerealiseerd. Sinds de introductie van de Wet afwikkeling massaschade in collectieve actie (Wamca) in 2020 moet de rechter bij de ontvankelijkheidsbeoordeling in een algemeenbelangactie de representativiteit van de procederende organisatie beoordelen. Recent onderzoek van het WODC laat echter zien dat in Nederland de Wamca weinig aanknopingspunten biedt voor de uitwerking van het representativiteitsvereiste, hetgeen tot rechtsonduidelijkheid leidt (WODC, 2025). Ook leven er zorgen over de effecten van de Wet transparantie en tegengaan ondermijning door maatschappelijke organisaties (Wtmo). Deze wet is op 1 april 2025 aangenomen door de Tweede Kamer. De wet is gericht op het bevorderen van transparantie bij stichtingen en verenigingen, met name met betrekking tot donaties en financiering, om ondermijning van de rechtsstaat tegen te gaan. Bij maatschappelijke organisaties leven echter zorgen over het stigmatiserende effect van de wet op maatschappelijke organisaties die financiering uit het buitenland ontvangen en over de hogere administratieve lasten voor organisaties. Hoewel het voorstel dus bedoeld is om buitenlandse beïnvloeding en misbruik van stichtingen tegen te gaan, vrezen critici dat het juist de democratische ruimte en burgerparticipatie onder druk zet. Organisaties als Goede Doelen Nederland, NOC*NSF, Partos en Vereniging NOV riepen dan ook gezamenlijk op om het wetsvoorstel terug te sturen naar de tekentafel. Zij benadrukken dat het voorstel, hoewel het bedoeld is om democratische waarden te beschermen, deze juist kan ondermijnen (Redactie Pont, 2025).

2.4. Factoren die de maatschappelijke ruimte negatief beïnvloeden

In de vorige paragraaf is een uitgebreid beeld geschetst van trends en ontwikkelingen die de maatschappelijke ruimte beïnvloeden, en daarmee van invloed zijn op de mogelijkheden voor het maatschappelijk middenveld om hun werk te verrichten. In deze paragraaf staan we explicieter stil bij verschillende factoren die de maatschappelijke ruimte negatief beïnvloeden. Tijdens de literatuur- en documentstudie is gebleken dat er een veelheid aan studies is die dergelijke factoren op uiteenlopende niveaus onderscheiden. Om enig overzicht te bewaren in de veelheid aan geïdentificeerde factoren, maken we een onderverdeling in vier 'soorten': juridisch-politieke factoren; economische factoren; sociaal-culturele factoren en veiligheid gerelateerde factoren. Hierbinnen zijn zowel formele als informele omstandigheden te onderscheiden die de maatschappelijke ruimte kunnen vernauwen.

2.4.1. Juridisch-politieke factoren

Juridisch-politieke factoren vormen de kern van veel beperkingen op de maatschappelijke ruimte. Deze omvatten zowel wet- en regelgeving als beleidspraktijken en discoursen. De volgende factoren zijn hierin te onderscheiden:

- **Restrictieve wetgeving:** wetten die maatschappelijke organisaties beperken in hun registratie, financiering of activiteiten (International Center for Not-for-Profit Law, 2016; Van der Borgh & Terwindt, 2012; Buyse, 2019).
- **Anti-protestwetgeving en anti-terrorismewetten** worden vaak gebruikt om vreedzame bijeenkomsten te verbieden of te criminaliseren (Buyse, 2019; International Center for Not-for-Profit Law, 2016).
- **Beperkingen op buitenlandse financiering**, zoals de 'Foreign Agents Law' in Rusland (Rutzen, 2015).
- **SLAPP's worden ingezet om kritische stemmen juridisch te intimideren** (Europese Commissie, 2022).
- **Stigmatisering en delegitimering van maatschappelijke organisaties** via publieke uitspraken of media (Van der Borgh & Terwindt, 2012).
- **Labeling van organisaties** als 'buitenlandse agenten' of 'extremisten' (Christensen & Weinstein, 2013; Buyse, 2019).
- **Oprichting van GONGO's** (government-organised NGO's) om legitieme maatschappelijke organisaties te ondermijnen. Het doel van GONGO's is om het maatschappelijk middenveld te ondermijnen, in diskrediet te brengen en financiering van deze sector af te leiden. GONGO's betwisten de legitimiteit van andere maatschappelijke stemmen en nemen controle over tijd, ruimte en middelen die anders voor samenwerking en dialoog tussen de samenleving en de overheid zouden worden gebruikt (CIVICUS, 2016).
- **Schommelend beleid afhankelijk van politieke kleur van regeringen**, wat eraan kan bijdragen dat maatschappelijke organisaties steeds politieker worden (Ayvazyan, 2019).
- **Selectieve sluiting van maatschappelijke ruimte**, vooral voor kritische of progressieve organisaties (Roggeband & Krizsán, 2021).
- Sommige landen richten **speciale overheidsinstanties op voor toezicht, controle en ontwikkeling** van maatschappelijke organisaties (Ayvazyan, 2019).
- **Instellen van wetten die de werking van maatschappelijke organisaties regelen.** Deze wetten stellen nieuwe regels voor onder andere registratie, boekhouding, financiële verslaglegging en narratieve rapportage (Ayvazyan, 2019).

- **Beleid en praktijken die de vrijheid van vergadering en vereniging beïnvloeden**, met als gevolg dat het lastiger is voor maatschappelijke organisaties om bijeenkomsten te organiseren of deel te nemen aan belangenbehartigingsactiviteiten (Ayvazyan, 2019).
- **Registratie van maatschappelijke organisaties** is vaak verplicht. Hoewel registratie rechten en voordelen biedt (zoals een rechtspersoonlijkheid), kan het ook gebruikt worden om de organisaties te beperken, bijvoorbeeld door hoge kosten, veel informatie-eisen en periodieke herregistratie (Buyse, 2019).
- Niet alleen de regels zelf, maar ook de **arbitraire toepassing ervan** kan de maatschappelijke ruimte verkleinen (Buyse, 2019).

2.4.2. Economische en financiële factoren

De financiële toegang en economische context zijn van invloed op de mate waarin het maatschappelijk middenveld kan opereren. De volgende factoren worden hier onderscheiden:

- **Toegenomen concurrentie om schaarse financiële middelen.** Dit legt druk op de capaciteit en duurzaamheid van maatschappelijke organisaties (Anheier, 2017).
- **Beperkingen op het ontvangen van internationale financiering en grensoverschrijdende filantropie** (Ayvazyan, 2019).
- **Strengere rapportageverplichtingen en bureaucratische lasten** (Anheier, 2017).
- **Commodificatie van maatschappelijke diensten**, waarbij maatschappelijke organisaties steeds meer als dienstverleners worden behandeld (Keane, 2005).
- **Een 'marktwerking' binnen de maatschappelijke ruimte.** Met de opkomst van het neoliberalisme dringen marktprikkels en -praktijken via hervormingen als New Public Management door in maatschappelijke organisaties (Keane 2005; Salamon en Toepler 2015).

2.4.3. Sociaal-culturele factoren

Dit omvat de context waarbinnen veranderingen in waarden, normen en maatschappelijke percepties de legitimiteit van en het draagvlak voor het maatschappelijk middenveld beïnvloeden. We onderscheiden daartoe de volgende factoren:

- **Populistische retoriek** die maatschappelijke organisaties neerzet als 'de elite' of 'buitenlandse invloeden' (Glasius et al., 2020).
- **Verminderde publieke steun voor mensenrechtenorganisaties** (Levitsky & Ziblatt, 2018).

- Jongere generaties kiezen vaker voor **flexibele, digitale vormen van activisme**. Dit brengt risico's met zich mee. In de digitale wereld kunnen websites worden geblokkeerd, accounts gehackt of zelfs hele internetverbindingen tijdelijk worden afgesloten (Buyse, 2019).
- **Afname van langdurige betrokkenheid bij traditionele organisaties**, zoals vakbonden of politieke partijen (Kamstra et al., 2016).
- **Gebrek aan overkoepelende organisaties**: fragmentatie binnen het maatschappelijk middenveld belemmert gezamenlijke belangenbehartiging (Ayvazyan, 2019).
- **Beperkingen van de vrijheid van meningsuiting**, zowel online als offline: er is een groeiende trend om de vrijheid van meningsuiting zowel op internet als in de echte wereld te beperken. Dit laat zien dat de kernwaarden van de samenleving niet overal worden gerespecteerd (Ayvazyan, 2019).

2.4.4. Veiligheidsgerelateerde factoren

Wereldwijd is het zichtbaar dat verschillende veiligheidsdiscours en -maatregelen ingezet worden om de maatschappelijke ruimte van het maatschappelijk middenveld te beïnvloeden. Een aantal relevante factoren op dit vlak zijn:

- **Criminalisering van mensenrechtenverdedigers** via wetgeving, vervolging of preventieve maatregelen (Martin, 2015; Van der Borgh en Terwindt, 2012). Denk bijvoorbeeld aan disproportionele controles als audits om controle uit te oefenen en politieoptreden (Roggebrand & Krizsán, 2021).
- **Fysieke aanvallen, intimidatie** (inclusief bedreigingen, verwondingen en moorden, effectieve straffeloosheid van derden en gebrek aan bescherming) en surveillance van activisten en journalisten (CIVICUS, 2016; Buyse, 2019; Van der Borgh en Terwindt, 2012).
- **Misbruik van veiligheidsargumenten** (bijvoorbeeld rond valse anti-terrorisemaatregelen) om maatschappelijke organisaties te beperken, vooral na 9/11 (Rutzen, 2015). Als maatschappelijke organisaties als een bedreiging voor de overheid worden gezien, worden de repressieve maatregelen steeds zwaarder.
- **Securitisering van maatschappelijke ruimte**, waarbij activisme wordt gezien als bedreiging voor nationale veiligheid (Dupuy, Ron & Prakash, 2016).
- **Beperkingen op maatschappelijke organisaties in conflictgebieden** door logistieke, financiële en veiligheidsproblemen (Amnesty International; Human Rights Watch).
- **Vluchtelingenstromen en humanitaire crisissen bemoeilijken het werk** van maatschappelijke organisaties met internationale takken (Buyse, 2019).

3 Percepties en ervaringen van maatschappelijke organisaties in Nederland

Nu er op basis van literatuur en beleidsdocumenten een beeld geschetst is van het maatschappelijk middenveld en de maatschappelijke ruimte, richt dit hoofdstuk zich op de percepties en ervaringen van maatschappelijke organisaties in Nederland die naar voren zijn gekomen in dit onderzoek. Dit wordt uitgewerkt aan de hand van de resultaten uit het vragenlijstonderzoek en de opbrengsten van de focusgroepen. Het hoofdstuk geeft daarmee inzicht in hoe organisaties zelf de maatschappelijke ruimte in Nederland op dit moment ervaren. We beschrijven eerst het algemene beeld dat bij organisaties leeft (paragraaf 3.1). Daaropvolgend gaan we in op de vier domeinen die relevant zijn ten aanzien van het maatschappelijk middenveld, zoals onderscheiden in het eerste hoofdstuk: financiering (paragraaf 3.2); wet- en regelgeving (paragraaf 3.3); participatie in politiek en beleidsvorming (paragraaf 3.4) en een veilig werkklimaat en publiek debat (paragraaf 3.5).

Belangrijk om hier alvast te benadrukken, is dat de vier domeinen onderling sterk verweven zijn. Dit betekent dat ontwikkelingen in het ene domein niet per definitie op zichzelf staan, maar kunnen samenhangen met, versterkt kunnen worden door en/of kunnen ontstaan als gevolg van ontwikkelingen binnen een ander domein. Een concreet voorbeeld hiervan is dat verscherpte wetgeving rondom transparantie over geldstromen bij maatschappelijke organisaties kan resulteren in terughoudendheid bij donateurs, wat impact heeft op financiering en daarmee op mogelijkheden van organisaties om hun werkzaamheden uit te voeren.

Zowel in het vragenlijstonderzoek als in de focusgroepen met maatschappelijke organisaties werd het huidige politieke klimaat geregeld genoemd als belangrijke invloed op hoe organisaties hun werk op dit moment ervaren en kunnen uitvoeren. Dit gaf de overweging om het politieke klimaat als vijfde domein op te nemen in dit hoofdstuk, maar vanwege de verwevenheid met alle vier zojuist genoemde domeinen, kiezen we ervoor om het politieke klimaat niet als apart domein te behandelen, maar om bevindingen ten aanzien hiervan onder te brengen bij de vier domeinen.

De resultaten die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd zijn gebaseerd op een online vragenlijst die door 133 maatschappelijke organisaties is ingevuld en focusgroepen die gehouden zijn met 18 maatschappelijke organisaties. In bijlage 2 staat een overzicht van de achtergrondkenmerken van de steekproef van 133 organisaties die deelgenomen hebben aan het vragenlijstonderzoek. Met betrekking tot de omvang van de organisatie is ongeveer vier op de tien deelnemende organisaties te kenmerken als een kleine organisatie, met maximaal 10 werknemers. Daarentegen heeft drie op de tien deelnemende organisaties meer dan 50 werknemers.^[8] De deelnemende organisaties zijn vooral stichtingen (76%) en verenigingen (17%). Onder de deelnemende organisaties bevinden zich netwerk- en koepelorganisaties; burgerinitiatieven en actiegroepen; religieuze, levensbeschouwelijke of filosofische organisaties; werknemers- en werkgeversorganisaties en brancheverenigingen; onderwijs- of onderzoeksinstellingen; en andere niet-gouvernementele organisaties. Met betrekking tot het werkgebied, zijn bijna alle deelnemende organisaties (87%) gericht op het nationale niveau.^[9] Ongeveer vier op de tien organisaties (41%) zijn (ook) gericht op een lokaal of regionaal niveau en bijna de helft van de deelnemende organisaties (47%) is (ook) internationaal werkzaam. De thema's waarop de 133 maatschappelijke organisaties zich richten zijn erg divers.^[10] De deelnemende organisaties richten zich vooral op 'gelijke behandeling en sociale rechtvaardigheid' (59%) en 'de rechten en het welzijn van specifieke groepen' (58%). Andere veelgenoemde thema's zijn 'gezondheid en welzijn' (41%), 'burgerrechten en vrijheden' (34%), en 'internationale samenwerking en ontwikkeling' (29%). Een enigszins kleiner deel van de deelnemende organisaties richt zich op 'justitie en veiligheid' (20%) en 'milieu en duurzaamheid' (14%).

-
- 8 In de vragenlijst zijn respondenten gevraagd om aan te geven hoeveel medewerkers werkzaam zijn bij de organisatie. Op basis daarvan konden we opmaken hoe groot de organisatie in kwestie is. Vervolgens zijn organisaties gecategoriseerd: 10 werknemers of minder; 11 tot en met 50 werknemers; meer dan 50 werknemers.
- 9 Maatschappelijke organisaties zijn gevraagd om aan te geven op welk werkgebied hun activiteiten gericht zijn: gemeente(n), provincie(s), Nederland, andere EU-lidstaten, andere Europese landen, hoge inkomenslanden buiten Europa, lage inkomenslanden binnen Europa. De antwoordmogelijkheden liepen van 1 'Helemaal niet' tot 5 'Uitsluitend'. Respondenten konden hierbij dus meerdere antwoorden aangeven. Om onderscheid tussen organisaties te maken hebben we gekeken naar organisaties die zich 'aanzienlijk', 'hoofdzakelijk' of 'uitsluitend' richten op een bepaald werkgebied. Omdat er veel samenhang is (bijvoorbeeld organisaties die zich lokaal richten doen dat vaker ook regionaal) hebben we daarom alleen een indeling gemaakt in organisaties die zich (aanzienlijk, hoofdzakelijk of uitsluitend) richten op: lokaal of regionaal niveau (gemeenten of provincies): dit is 41% van alle organisaties; nationaal niveau: 87% (bijna alle organisaties richten zich op Nederland); en tot slot internationaal niveau: 47% van alle organisaties.
- 10 Het thema waar maatschappelijke organisaties zich op focussen (bijvoorbeeld 'Milieu en duurzaamheid' of 'Gelijke behandeling en sociale rechtvaardigheid') is uitgevraagd met de vraag: 'wat beschouwt u als de belangrijkste thema's waar uw organisatie zich op richt?'. Omdat er meerdere antwoorden mogelijk waren, hebben we steeds gekeken of er een verschil bestaat tussen maatschappelijke organisaties die zich wel of niet richten op een bepaald thema.

3.1. Algemene beeld

In deze paragraaf worden de percepties van maatschappelijke organisaties over de huidige omstandigheden van het maatschappelijk middenveld in Nederland in kaart gebracht. Dit omvat de huidige stand van zaken voor maatschappelijke organisaties in het algemeen en voor de eigen organisatie. Ook wordt inzicht gegeven in hoe deze omstandigheden, zowel in het algemeen als voor de eigen organisatie, volgens de deelnemende organisaties in de afgelopen twee jaar zijn veranderd, dat wil zeggen de mate waarin deze zijn verbeterd, verslechterd of vergelijkbaar zijn gebleven. Daarnaast wordt voor een achttal aspecten beschreven hoe maatschappelijke organisaties de omstandigheden voor hun eigen organisatie beoordelen. Aanvullend hierop is er voor een aantal resultaten een uitsplitsing gemaakt naar drie organisatiekenmerken, om zo meer inzicht te krijgen in relevante verschillen tussen organisaties. Het gaat hierbij om de kenmerken: organisatiegrootte, werkgebied en thema.

3.1.1. Algemene beeld voor maatschappelijke organisaties

Huidige omstandigheden

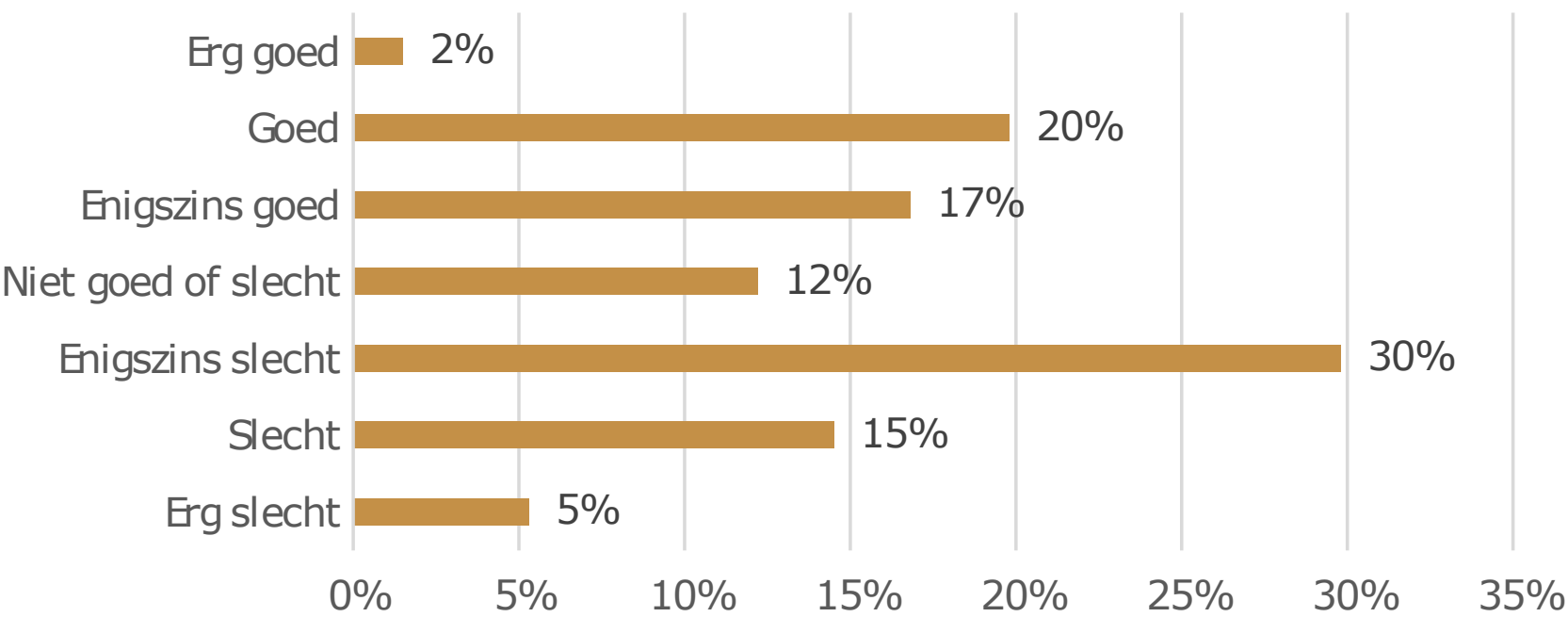
Het beeld over de algemene situatie voor maatschappelijke organisaties in Nederland is licht negatief, zoals te zien is in figuur 1. De helft van alle deelnemende organisaties beoordeelt de huidige omstandigheden voor organisaties als (enigszins tot erg) slecht. Daar staat tegenover dat een iets kleiner aandeel, bijna 4 op de 10, de huidige omstandigheden als (enigszins tot erg) goed beoordeelt. Twaalf procent geeft een neutrale beoordeling.^[11] Gemiddeld genomen oordelen de deelnemende organisaties dus licht negatief over de huidige omstandigheden in Nederland voor het maatschappelijk middenveld.

Het algemene beeld in Nederland is negatiever dan naar voren kwam in eerder onderzoek in België en binnen de EU. In het eerdere Belgische onderzoek waarvan de dataverzameling eind 2022 plaatsvond, kwalificeerde iets meer dan 1 op de 10 Belgische organisaties de situatie namelijk als (erg) slecht.^[12] In een eerder Europees onderzoek uit 2021 van het Bureau van de Europese Unie voor de Grondrechten kwalificeerde een derde van de organisaties de algemene situatie als slecht of erg slecht en eveneens een derde als goed of erg goed (FRA, 2021).

11 De vraag luidde: "Wat vindt u in het algemeen van de huidige omstandigheden in Nederland voor maatschappelijke organisaties die zich inzetten voor maatschappelijke doelen, mensenrechten en de rechtsstaat?". Twee deelnemende respondenten gaven aan het niet te weten. Tenzij anders vermeld, zijn voor de berekening van de percentages in dit rapport de respondenten die 'weet niet' of geen antwoord gaven, buiten beschouwing gelaten.

12 In het Belgische onderzoek werd dezelfde vraag voorgelegd maar met iets andere antwoordcategorieën, lopend van 'erg slecht', 'slecht', 'redelijk', 'goed', 'erg goed' en 'uitstekend'.

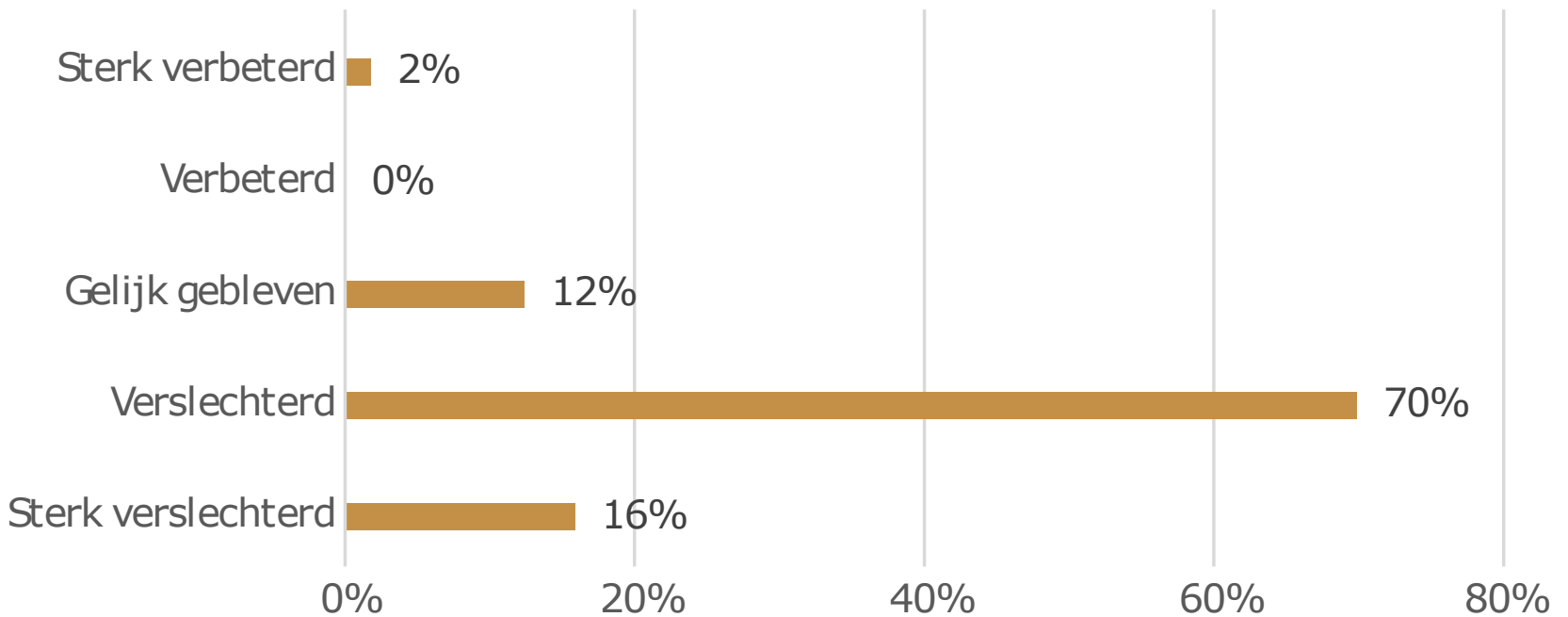
Figuur 1. Evaluatie van de huidige omstandigheden in Nederland voor maatschappelijke organisaties die zich inzetten voor maatschappelijke doelen, mensenrechten en de rechtsstaat (n=131).

Verandering in de afgelopen twee jaar

Over de recente veranderingen is men uitgesproken negatief. Maar liefst 86% geeft aan dat de omstandigheden in de laatste twee jaar verslechterd zijn (zie figuur 2). Daarvan rapporteert 16% een sterke verslechtering en 70% een verslechtering. Een klein deel (12%) stelt dat de omstandigheden gelijk zijn gebleven, terwijl slechts 2% een (sterke) verbetering ervaart.^[13]

Figuur 2. Evaluatie van de veranderende omstandigheden in Nederland voor maatschappelijke organisaties in de afgelopen twee jaar (n= 113).

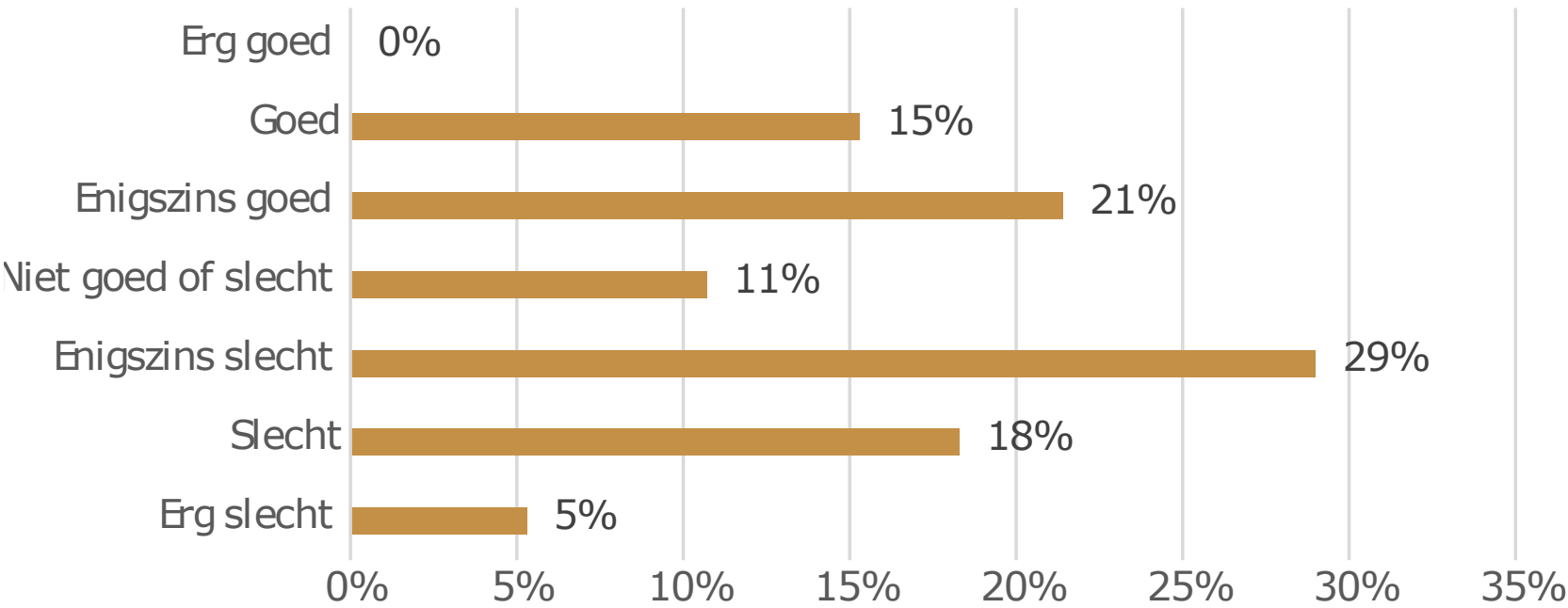
13 De vraagstelling luidde "Hoe zijn in het algemeen de omstandigheden voor maatschappelijke organisaties in de afgelopen 2 jaar veranderd in Nederland?". Zeven organisaties gaven als antwoord 'weet niet' en 13 organisaties hadden de vraag niet beantwoord.

3.1.2. Algemene beeld voor de eigen organisatie

Huidige omstandigheden

Als gevraagd wordt naar de kwalificatie van de huidige omstandigheden voor de eigen organisatie, dan zien we een vergelijkbaar beeld, waarbij men gemiddeld genomen licht negatief is (zie figuur 3). Ruim de helft (53%) van alle deelnemende organisaties ervaart de huidige omstandigheden als slecht of erg slecht. Daarvan beoordeelt 5% deze als erg slecht, 18% als slecht en 29% als enigszins slecht. Bijna vier op de tien organisaties beoordeelt de huidige omstandigheden als goed: 21% ervaart deze als enigszins goed en 15% als goed, waarbij er geen organisatie was die de huidige omstandigheden als zeer goed kwalificeert. Elf procent beoordeelt de situatie als neutraal (niet goed of slecht).^[14]

Figuur 3. Evaluatie van de huidige omstandigheden in Nederland voor de eigen organisatie (n =131).

Wanneer we deze resultaten uitsplitsen naar de hierboven genoemde drie organisatiekenmerken (organisatiegrootte, werkgebied en thema), dan zien we allereerst kleine verschillen in dit beeld tussen de organisaties van verschillende grootte, maar deze verschillen zijn niet statistisch significant. Dit betekent dat we niet met (statistische) zekerheid kunnen zeggen dat de ervaringen van de organisaties dusdanig van elkaar verschillen.

14 De vraag luidde "Als u denkt aan uw eigen organisatie, wat vindt u in het algemeen van de huidige omstandigheden in Nederland?" (n=131).

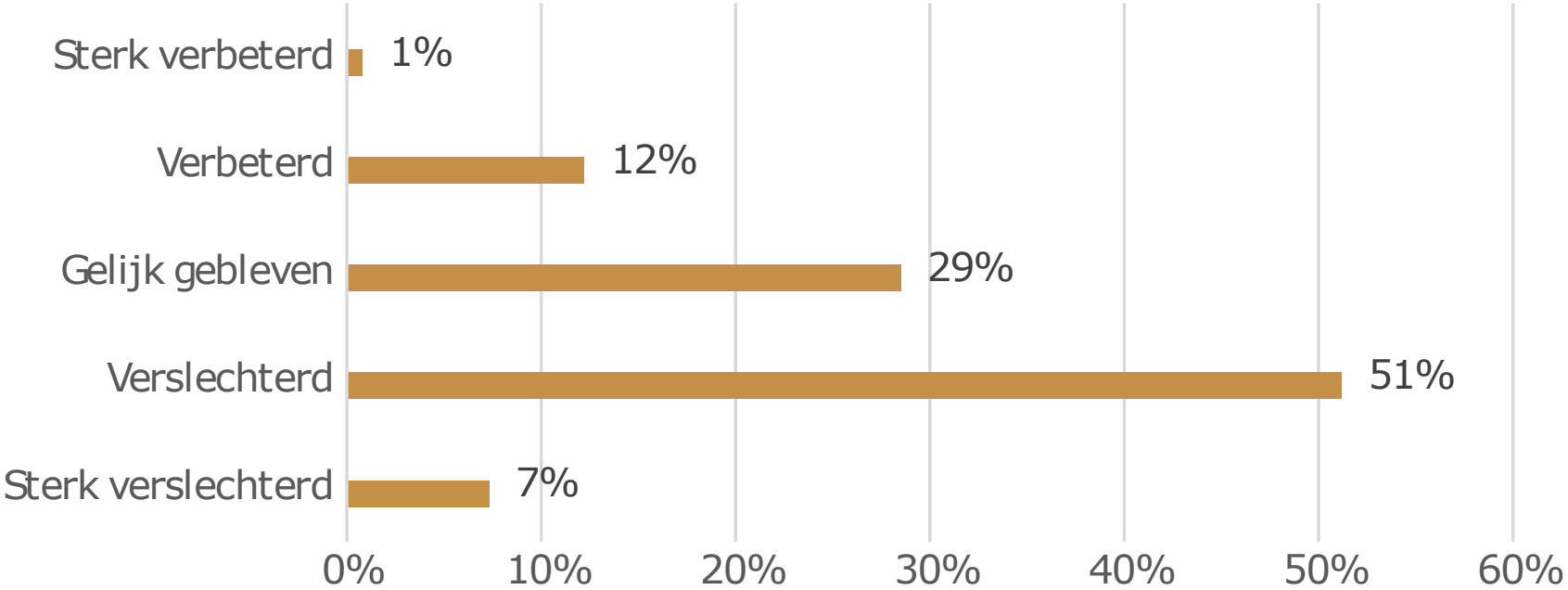
Als we kijken naar de percentages organisaties die de huidige situatie voor de eigen organisatie als slecht beschouwen, dan zien we dat organisaties die internationaal opereren negatiever zijn dan organisaties die dat niet doen: 61% van de internationaal werkende organisaties vindt de huidige situatie slecht, terwijl dit 44% is onder de niet-internationaal werkende organisaties. Dit verschil is significant. Organisaties die internationaal werken zien de huidige situatie slechter in dan organisaties die nationaal, regionaal en/of lokaal werken.

Verder blijken er geen significante verschillen tussen organisaties die verschillen in hun thema's. We zien wel dat organisaties die zich richten op 'Burgerrechten en vrijheden' en 'Internationale samenwerking en ontwikkeling' negatiever zijn: 63% en 51% oordeelt de situatie als slecht. Organisaties die zich richten op 'Gezondheid en welzijn' en 'Justitie en veiligheid' zijn iets minder negatief: 44 en 45%. Een mogelijke verklaring voor het ontbreken van significante verschillen, is dat er niet genoeg organisaties per thema waren die de vragenlijst hadden ingevuld.

Verandering in de afgelopen twee jaar

Gevraagd naar de recente veranderende omstandigheden voor de eigen organisatie, zien we ook hier – net als in het algemeen – een negatief beeld (zie figuur 4). Een ruime meerderheid van de organisaties (59%) ervaart een verslechtering van de situatie, waarbij ruim 7% een sterke verslechtering ziet en 51% een verslechtering. Bijna een derde van alle organisaties (29%) ervaart geen verbetering of verslechtering. Slechts 12% ervaart een verbetering en 1% een sterke verbetering.^[15]

Figuur 4. Evaluatie van de veranderende omstandigheden in Nederland voor maatschappelijke organisaties in de afgelopen twee jaar (n= 123).

15 De vraag luidde "En hoe zijn in het algemeen de omstandigheden voor uw eigen organisatie in de afgelopen 2 jaar veranderd?" (n=123).

Het uitsplitsen van deze resultaten naar de drie kenmerken van organisaties, laat zien dat er geen significante verschillen zijn wanneer er gekeken wordt naar organisaties van verschillende grootte. Over het algemeen ervaren de meeste organisaties dus dat de omstandigheden zijn verslechterd en daarbij maakt het niet uit hoe groot de organisatie is.

Organisaties die internationaal werken ervaren in grotere mate dat de omstandigheden voor hun organisatie zijn verslechterd vergeleken met organisaties die nationaal, regionaal of lokaal opereren. Ter illustratie, van de organisaties die internationaal werkt, geeft 74% aan dat de omstandigheden zijn verslechterd, terwijl dit onder organisaties die niet internationaal werken 45% is.

Als we kijken naar de uitsplitsing op basis van thema, dan zien we dat organisaties die zich richten op 'gezondheid en welzijn' minder verslechtering ervaren (42%) dan organisaties die zich daar niet op richten (gemiddeld totaal 59%). Daarnaast zien we dat organisaties die zich richten op 'burgerrechten en vrijheden' (81%) en 'internationale samenwerking en ontwikkeling' (76%) vaker een verslechtering ervaren dan organisaties die zich daar niet op richten (gemiddeld genomen is dat 59%). Deze verschillen zijn significant.

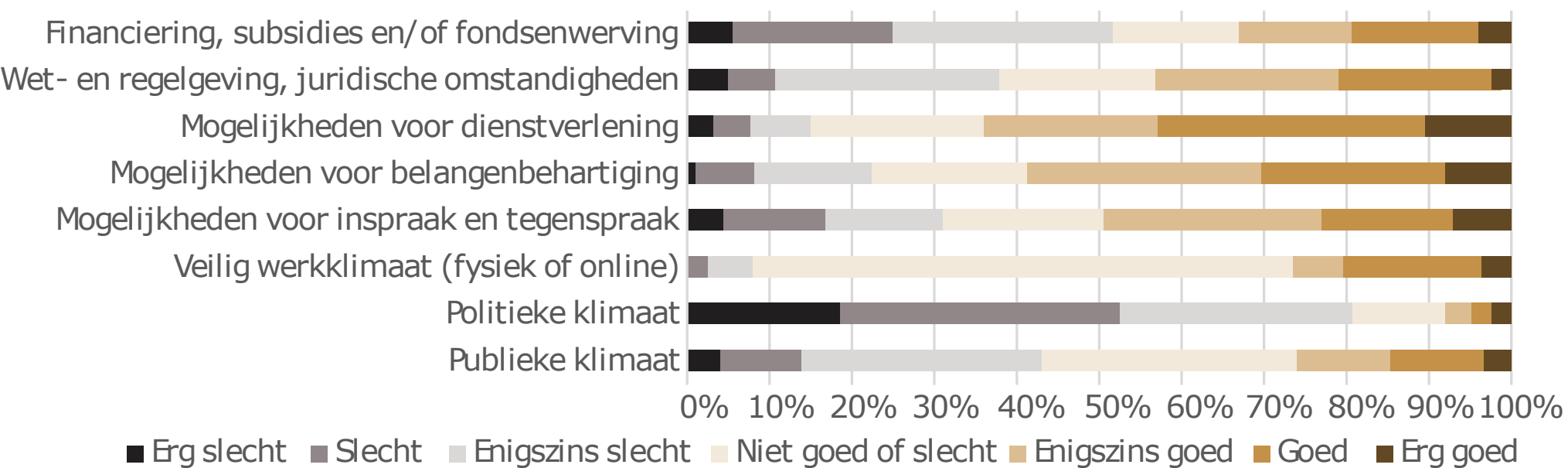
Samengevat zijn de deelnemende organisaties gemiddeld licht negatief gestemd over de huidige omstandigheden voor het maatschappelijk middenveld, zowel in het algemeen als met betrekking tot de eigen organisatie. Organisaties die internationaal opereren zijn negatiever dan organisaties die binnen Nederland opereren. Bovendien ziet men een verslechtering in de laatste jaren. Daarbij is men sterker negatief gestemd over de algemene recente veranderingen dan over de veranderende situatie voor de eigen organisatie. Men ervaart een sterke achteruitgang in de ruimte voor het maatschappelijk middenveld (86% ziet een verslechtering), maar men is wat minder negatief over de veranderingen voor de eigen organisatie (59% ziet een verslechtering voor de eigen organisatie). Daarbij zien we dat organisaties die internationaal opereren in grotere mate ervaren dat de omstandigheden voor hun eigen organisatie zijn verslechterd. Dit geldt ook organisaties die zich bezighouden met 'burgerrechten en vrijheden' (81%) en 'internationale samenwerking en ontwikkeling' (76%). De grootte van de organisatie speelt bij dit alles geen rol.

3.1.3. Algemene beeld per aspect

Huidige omstandigheden

Zoals gezegd, ervaart ruim de helft van alle deelnemende organisaties de huidige omstandigheden voor het maatschappelijk middenveld als slecht of erg slecht. Dat oordeel varieert echter aanzienlijk als we kijken naar specifieke aspecten van dit maatschappelijke middenveld. We legden organisaties de vraag voor hoe zij de huidige omstandigheden in Nederland voor hun eigen organisatie beoordelen op een achttal verschillende aspecten (zie figuur 5).^[16] De indeling naar deze acht aspecten sluit aan op de belangrijkste uitkomsten uit de eerder besproken literatuur- en documentenstudie.

Figuur 5. Evaluatie van de huidige omstandigheden in Nederland voor maatschappelijke organisaties uitgesplitst naar verschillende aspecten (n=95 tot 124).

Organisaties zijn het meest negatief over het huidige politieke klimaat in Nederland. Ruim 8 op de 10 organisaties (81%) beoordeelt dat als enigszins tot erg slecht en slechts 8% beoordeelt dat als (enigszins tot erg) goed. Het oordeel over het politieke klimaat is ook significant negatiever dan het oordeel over alle andere voorgelegde aspecten. Daarnaast oordelen organisaties gemiddeld genomen vrij negatief over de financiële omstandigheden. De helft (52%) beoordeelt de huidige omstandigheden voor financiering, subsidies en/of fondsenwerving als (enigszins tot erg) slecht. Slechts een derde beoordeelt de financiële omstandigheden als (enigszins tot erg) goed. Ook over het huidige publieke klimaat zijn organisaties gemiddeld genomen in enige mate negatief. Ruim vier op de tien organisaties (43%) kwalificeert het huidige publieke klimaat als negatief, terwijl slechts een kwart (26%) daarover positief is.

16 Het aantal organisaties dat de vraag heeft beantwoord verschilt per subvraag. Vooral bij de subvraag over dienstverlening gaf een relatief groot aantal deelnemende organisaties aan dat dit niet voor hen van toepassing was. Deze subvraag is daardoor beantwoord door 95 organisaties, terwijl de overige subvragen beantwoord zijn door 112 tot 124 organisaties.

Op de genoemde aspecten – financiering, politieke en publieke klimaat – zien we dat het aandeel organisaties dat een negatief oordeel geeft, veel groter is dan het aandeel organisaties dat een positief oordeel geeft. Op de andere aspecten is dat omgekeerd. Ongeveer een derde van de organisaties oordeelt negatief over de mogelijkheden voor in- en tegenspraak (31%) en over wet- en regelgeving (37%), terwijl respectievelijk 50% en 44% daar positief over oordeelt. Over de veiligheid van het werkklimaat en de huidige mogelijkheden voor dienstverlening en belangenbehartiging zijn organisaties gemiddeld genomen nog wat positiever: bijna twee derde beoordeelt dat als (enigszins tot erg) goed.

Ten aanzien van deze resultaten, hebben we voor de deelaspecten ‘Financiering’ en ‘Politiek klimaat’ opnieuw een uitsplitsing gemaakt naar de drie organisatiekenmerken. Kijkende naar organisatiegrootte, dan blijkt dat kleinere organisaties (maximaal tien werknemers) de huidige situatie wat betreft financiering significant vaker als slecht beoordelen (65%) dan grotere organisaties met meer dan vijftig werknemers (37%). Ook in de beoordeling van het politieke klimaat is een significant verschil zichtbaar: 65% van de grotere organisaties ervaart het politieke klimaat als slecht, tegenover 88% van de kleinere (maximaal tien werknemers) en middelgrote organisaties (tussen elf en vijftig werknemers).

Het werkgebied van een organisatie blijkt ook van invloed te zijn op de beoordeling van de huidige situatie omtrent financiering. Maatschappelijke organisaties die internationaal opereren rapporteren in veel grotere mate dat de huidige situatie omtrent financiering slecht is (72%) dan organisaties die lokaal of regionaal werken (39%). Ook organisaties die niet lokaal of regionaal werken (60%) beoordelen hun situatie vaker als slecht dan organisaties die dat wel doen. Deze verschillen zijn statistisch significant. Voor het politieke klimaat zijn er geen significante verschillen tussen werkgebieden.

Tot slot, gekeken naar de thema’s waarop maatschappelijke organisaties zich focussen, dan blijkt dat organisaties die zich richten op ‘burgerrechten en vrijheden’ de huidige situatie rondom financiering aanzienlijk negatiever beoordelen dan gemiddeld. Waar 52% van alle organisaties de situatie als slecht bestempelt, ligt dit aandeel bij organisaties die zich richten op ‘burgerrechten en vrijheden’ op 74%. Een vergelijkbare uitkomst is zichtbaar bij organisaties die zich bezighouden met ‘internationale samenwerking en ontwikkeling’: 76% van hen beoordeelt de huidige situatie omtrent financiering als slecht. Voor andere thema’s zijn geen significante verschillen gevonden. Wat betreft het politieke klimaat zijn er ook geen significante verschillen. Ongeacht het thema waarop een organisatie zich richt, wordt het huidige politieke klimaat breed als negatief ervaren (81%).

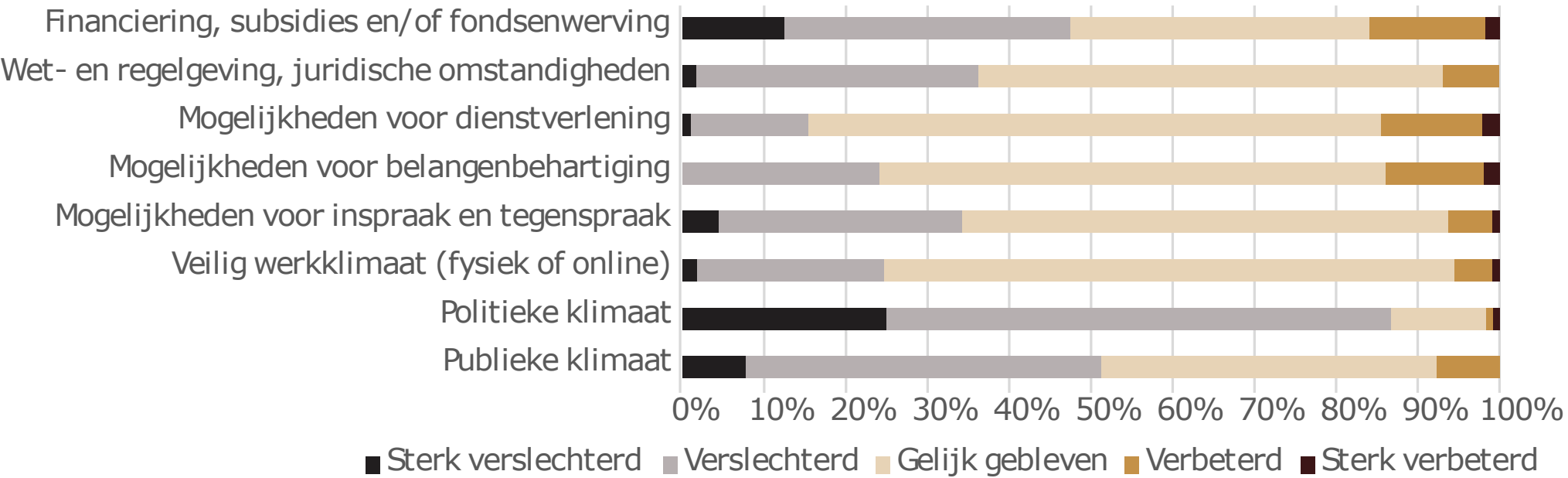
Verandering in de afgelopen twee jaar

Gevraagd naar de veranderingen in de afgelopen 2 jaar voor de eigen organisatie, dan zien we in figuur 6 een vergelijkbaar beeld als het gaat om de verschillen naar de genoemde aspecten. Men percipieert vooral een verslechtering van het politieke klimaat. Bijna 9 op de 10 organisaties ziet hier een verslechtering (87%). Ook ziet men gemiddeld genomen minder mogelijkheden voor financiering (48% percipieert een verslechtering en slechts 16% een verbetering) en een verslechtering van het publieke klimaat (51% ziet het als een verslechtering en slechts 8% ziet een verbetering).

Eerder zagen we dat organisaties relatief minder negatief oordelen over de veiligheid van het huidige werkklimaat en de mogelijkheden voor dienstverlening en belangenbehartiging. Dit zijn ook de aspecten waarbij men minder achteruitgang ervaart: 16% tot 25% van de organisaties percipieert hier een verslechtering.

Zoals te zien is in figuur 6, is bij bijna alle aspecten het percentage organisaties die een verslechtering waarnemen groter dan het percentage organisaties die een verbetering ervaren. Alleen bij de veranderende mogelijkheden voor dienstverlening is het aandeel organisaties dat een verslechtering of verbetering waarneemt even groot.

Figuur 6. Evaluatie van de veranderende omstandigheden in Nederland voor maatschappelijke organisaties in de afgelopen twee jaar, uitgesplitst naar verschillende aspecten (n=97 tot 120).

Bij de uitsplitsing naar organisatiegrootte zijn geen significante verschillen gevonden in de beoordeling van de verslechtering van de financiële omstandigheden. Wel is er een opvallend verschil zichtbaar in de perceptie van het politieke klimaat. Organisaties met vijftig of meer werknemers beoordelen het politieke klimaat minder negatief (76%) dan organisaties met elf tot vijftig werknemers, waarvan 97% een verslechtering ervaart.

Maatschappelijke organisaties die internationaal opereren rapporteren in veel grotere mate dat de financiële omstandigheden voor hen zijn verslechterd (65%) dan organisaties die niet internationaal werken (32%). Ook organisaties die niet lokaal of regionaal werken ervaren vaker een verslechtering (59%) dan organisaties die wel lokaal of regionaal actief zijn (32%). Deze verschillen zijn statistisch significant. Voor het politieke klimaat zijn er geen significante verschillen tussen werkgebieden: gemiddeld genomen beoordeelt 87% van de organisaties het politieke klimaat als verslechterd, ongeacht het werkgebied.

Gekeken naar verschillen tussen organisaties naar thema's, dan zien we dat maatschappelijke organisaties die zich richten op 'internationale samenwerking en ontwikkeling' significant vaker aangeven dat de financiële omstandigheden voor hun organisatie in de afgelopen twee jaar zijn verslechterd. Zo geeft 73% van deze maatschappelijke organisaties aan dat de omstandigheden enigszins slecht, slecht of erg slecht zijn geworden, tegenover 36% van de organisaties die zich niet op dit thema richten. Voor andere thema's zijn geen significante verschillen vastgesteld. Wat betreft de ervaren verslechtering van het politieke klimaat zien we een vergelijkbaar beeld als eerder geschetst voor het ervaren huidige politieke klimaat: ongeacht het thema waarop een organisatie zich richt, wordt een verslechtering van het politieke klimaat breed ervaren. Er zijn hierbij geen significante verschillen tussen organisaties naar de thematiek waarop men gericht is.

3.1.4. Aanvullende reflectie op het algemene beeld

Op basis van het vragenlijstonderzoek kunnen we dus concluderen dat een zeer groot aandeel van de deelnemende maatschappelijke organisaties (86%) een verslechtering ervaart van de ruimte voor het maatschappelijk middenveld in Nederland. Dit negatieve beeld kwam ook nadrukkelijk naar voren tijdens de focusgroeps gesprekken. De gesproken organisaties bevestigen in grote lijnen het beeld dat de huidige omstandigheden voor het maatschappelijk middenveld in Nederland (en internationaal) zijn verslechterd. Bij het maken van een onderscheid naar diverse aspecten van het middenveld, zien we dat er op bijna alle terreinen sprake is van een waargenomen verslechtering van omstandigheden voor het maatschappelijk middenveld – iets wat het meest geldt voor het politieke klimaat in Nederland. Ook tijdens de focusgroepen kwam dit politieke klimaat, zoals ook al eerder aangegeven, regelmatig terug. In de gesprekken werd het veranderende politieke klimaat benadrukt door organisaties als belangrijke omstandigheid die het maatschappelijk middenveld op dit moment en in andere opzichten al langer negatief beïnvloedt.

Over het gebruik van de term 'politiek klimaat'

In de analyse van het vragenlijstonderzoek en de focusgroepen viel op dat de term politiek klimaat op verschillende manieren werd geïnterpreteerd door maatschappelijke organisaties. In sommige gevallen verwezen organisaties expliciet naar politieke partijen en politici, waarbij het accent lag op partijpolitieke verhoudingen en standpunten in het parlementaire debat. In andere gevallen werd met politiek klimaat juist bedoeld op het handelen van ambtenaren of ministers. Deze interpretatie is gebaseerd op het idee dat ambtenaren en bewindspersonen opereren binnen kaders die door het kabinet worden vastgesteld, waardoor zij in zekere zin als verlengstuk van de politieke besluitvorming worden gezien. Deze uiteenlopende invullingen maken duidelijk dat er geen scherpe scheidslijn valt te trekken tussen 'de politiek' en 'de overheid' in de ervaring van maatschappelijke organisaties. Het politieke klimaat wordt door hen vaak opgevat als een bredere context waarin politieke én bestuurlijke actoren een rol spelen. Om recht te doen aan deze perceptie, kiezen we ervoor om politiek klimaat te hanteren als een overkoepelende term die zowel verwijst naar de partijpolitieke dynamiek als naar het handelen van overheidsfunctionarissen, voor zover dit wordt ervaren als politiek gestuurd.

Wanneer er gesproken wordt van een veranderend politiek klimaat, benoemen verschillende organisaties dat zij ervaren dat 'de politiek' tegenwoordig anders tegen maatschappelijke organisaties aankijkt dan voorheen (uitzonderingen daargelaten). Twee tot drie decennia geleden werden maatschappelijke organisaties volgens hen "als bewakers van de rechtsstaat" gezien en beschouwd als cruciale partners van de overheid. Zo benoemde een organisatie dat een toenmalig minister aangaf dat er juist een probleem zou zijn als "hij niet wakker zou liggen van maatschappelijke organisaties". Het merendeel van de gesproken organisaties geeft aan dat dit nu niet langer het geval lijkt en spreekt van een veranderd politiek klimaat waarin maatschappelijke organisaties die zich kritisch uitlaten vaker dan voorheen negatief geframed worden door politieke partijen en politici. In paragraaf 3.5 wordt nader ingegaan op deze ervaren framing.

In het verlengde van bovenstaande, waarin de rol van maatschappelijke organisaties door onder andere het politieke klimaat onder druk staat, ervaren de gesproken organisaties dat dit in toenemende mate een legitimiteitsdiscussie met zich meebrengt: bepaalde maatschappelijke organisaties worden in dit klimaat soms weggezet als ondemocratisch, terwijl zij juist hun democratische functie proberen te vervullen, wat ondermijnend kan zijn voor het functioneren van deze organisaties. Hierbij werd echter wel de kanttekening gemaakt dat deze legitimiteitskwestie vooral organisaties treft die zich richten op specifieke thema's (zoals mensenrechten, klimaat, antidiscriminatie

en seksuele vrijheden) of de belangen behartigen van bepaalde doelgroepen, en dat dergelijke organisaties al langer geconfronteerd worden met vragen over hun legitimiteit. In paragraaf 3.5 gaan we dieper in op deze ervaren problematiek.

Vooruitlopend op de ontwikkelingen die hier ten aanzien van het algemene beeld en in de volgende paragrafen per domein geschetst zijn, beschrijven we hier vijf relevante inzichten die in de focusgroepen naar voren kwamen:

1. **Verbreding en verharding van negatieve toon richting maatschappelijke organisaties kennen een langere aanloop.** Het direct of indirect indammen van de ruimte voor het maatschappelijk middenveld is geen nieuwe ontwikkeling, zo benoemen de gesproken maatschappelijke organisaties. In de focusgroepen werd gesteld dat dit niet louter een verschijnsel is van de laatste jaren. Ook is men in de gesprekken terughoudend om hierbij een grote rol toe te kennen aan het huidige (demissionaire) kabinet Schoof. De deelnemers stellen namelijk dat veel van de ontwikkelingen die op dit momentesignaleerd worden, zoals het frequenter beperken van het demonstratierecht, al een lange aanloop kennen. Benoemd wordt bovendien dat vooral bepaalde organisaties al langer last hebben van een 'harde toon', bijvoorbeeld organisaties die zich inzetten voor klimaat en milieu of moslimgemeenschappen. Maar, zo stelt men, de groep organisaties die te maken krijgt met negatieve framing in het politieke en publieke debat wordt steeds groter en de negatieve toon verbreedt zich naar maatschappelijke organisaties in het algemeen.
2. **Zorgwekkende vruchtbare bodem in samenleving.** Gesproken maatschappelijke organisaties maken zich naast concrete inperkingen van de ruimte voor het middenveld ook (en voor sommigen zelfs vooral) zorgen over de vruchtbare bodem in de samenleving waarop dit beland is. Er is volgens de deelnemers bijvoorbeeld weinig bewustzijn onder burgers van de waarde van tegenspraak in een democratische rechtsstaat. Dat geldt volgens de deelnemers niet alleen op nationaal niveau, maar zeker ook op lokaal niveau.
3. **Risico van zelfcensuur.** De gesproken organisaties wijzen tevens op het risico van zelfcensuur. Een vaak genoemd gevolg van de hierboven geschetste ontwikkelingen binnen het politieke klimaat is namelijk dat meerdere organisaties aan zelfcensuur doen. Zelfcensuur wordt bijvoorbeeld ingezet om in aanmerking te kunnen blijven komen voor financiering en om diensten te kunnen blijven verlenen. Ook zijn sommige organisaties banger geworden. Er wordt nu vaker dan voorheen meer geanticipeerd op te verwachte maatregelen en veranderingen. Een deelnemer aan de focusgroep wijst erop dat sommige maatschappelijke

organisaties uit angst voor repercussies elkaar zelfs aanspreken om niet al te kritisch te zijn: een initiatief om een rechtszaak tegen de staat aan te spannen ging bijvoorbeeld gepaard met kritiek van andere maatschappelijke organisaties, die zich volgens een deelnemer zorgen maakten over negatieve beeldvorming en angst dat hun eigen financiering in gevaar zou komen.

4. **Afbrokkeling van institutionele adviesorganen.** De gesproken maatschappelijke organisaties signaleren daarnaast met groeiende zorg dat institutionele adviesorganen als de Raad van State en de Autoriteit Persoonsgegevens (AP) in hun ogen steeds vaker worden genegeerd of slechts marginaal worden betrokken, in het bijzonder bij het opstellen van nieuwe wet- en regelgeving. Waar hun adviezen voorheen een wezenlijke rol speelden in het waarborgen van rechtsstatelijke beginselen, proportionaliteit en bescherming van fundamentele rechten, lijken deze momenten van toetsing en reflectie in de ervaring van organisaties steeds minder gewicht te krijgen in het politieke besluitvormingsproces. Voor het maatschappelijk middenveld betekent het mogelijk ontbreken van robuuste institutionele checks een verlies aan formele aanknopingspunten om invloed uit te oefenen op beleid.
5. **Afbrokkeling van breed gedragen feiten en opvattingen.** In een goed functionerende democratie is het politieke debat gebaseerd op een zekere mate van gedeelde feiten of uitgangspunten: een gemeenschappelijke waarheid. Dat betekent niet dat iedereen het eens is over de interpretatie of de oplossing, maar wel dat er overeenstemming is over de basisinformatie waarop het debat wordt gevoerd. In de focusgroepen werd door enkele organisaties signaleerd dat dit steeds minder het geval lijkt te zijn. In plaats van een debat over wat te doen met gedeelde feiten, ontstaat er een debat tussen verschillende werkelijkheden. Politici, media en maatschappelijke actoren presenteren uiteenlopende, soms tegenstrijdige versies van de werkelijkheid (bijvoorbeeld over migratie, klimaat of de rol van maatschappelijke organisaties). Hierdoor wordt het moeilijk om tot constructieve dialoog of beleid te komen, omdat er geen gedeeld vertrekpunt meer is. Deze ontwikkeling draagt volgens de gesproken organisaties bij aan polarisatie en maakt het voor het maatschappelijk middenveld lastiger om gehoord te worden, zeker als hun werkelijkheid in hun beleving als 'politiek gekleurd' wordt weggezet.

Nu we een algemeen beeld geschetst hebben van de maatschappelijke ruimte die organisaties op dit moment in Nederland ervaren, gaan we in de volgende paragrafen specifiek in op de vier verschillende domeinen: financiering; wet- en regelgeving; participatie in politiek en beleidsvorming; en een veilig werkklimaat en veilig publiek debat. Goed om hier te noemen, is dat dit rapport

zich richt op het maatschappelijk middenveld in Nederland, maar dat ervaren omstandigheden (ook) het gevolg kunnen zijn van internationale trends en ontwikkelingen, zoals het wegvallen van fondsen uit de Verenigde Staten of de opkomst van internationaal georganiseerde SLAPP's (Strategic Lawsuits Against Public Participation).

3.2. Financiering

In de voorgaande paragraaf zagen we al dat maatschappelijke organisaties vrij negatief zijn over de huidige mogelijkheden voor financiering, subsidies en fondsenwerving. Slechts een derde beoordeelt de financiële omstandigheden voor de eigen organisatie als (enigszins tot erg) goed, terwijl de helft van de organisaties deze als (enigszins tot erg) slecht beoordeelt. Ook zijn de mogelijkheden voor financiering voor een groot deel van de deelnemende organisaties afgenomen in de laatste jaren: de helft ervaart daarin een achteruitgang, terwijl slechts 1 op de 6 organisaties een vooruitgang ervaart.

In dit onderdeel gaan we nader in op de belangrijkste inkomstenbronnen van de deelnemende organisaties en de ervaren problematiek bij het vinden van financiering of subsidies. Respondenten konden meerdere opties aangeven om zo een overzicht te geven van de diversiteit aan financieringsbronnen waar deze maatschappelijke organisaties op steunen. Van de 125 organisaties die deze vraag beantwoordden, gaf de helft aan subsidies van de overheid te ontvangen en bijna twee derde vermeldt fondsen en stichtingen (65%) en donaties van particulieren (63%) als belangrijke inkomstenbronnen. Lidmaatschapsbijdragen (17%), sponsoring (26%) en eigen inkomsten, zoals opbrengsten uit verkoop van producten of diensten (17%) werden minder vaak als belangrijke inkomstenbron genoemd.

3.2.1. Moeilijkheden bij het verkrijgen van financiering

Iets meer dan de helft van de organisaties (52%) gaf aan in de afgelopen twee jaar moeilijkheden te hebben ervaren bij het verkrijgen van financiering.^[17] Organisaties die aangaven moeilijkheden te hebben ervaren, kregen vervolgens de vraag om aan te geven welke obstakels zij precies tegenkwamen. De meest genoemde belemmeringen hadden te maken met beperkte middelen: 'beperkte financieringsmogelijkheden' (62%) en 'te veel concurrentie voor beperkte middelen' (60%). Daarnaast zijn er zorgen over de langjarige stabiliteit van financiering: 'onzekerheid en instabiliteit van financiering' (52%) en 'verminderde lange termijn financiering' (33%). Andere

veelgenoemde knelpunten waren onder andere de complexiteit van aanvraagprocedures (39%), politieke en maatschappelijke factoren (39%), en een grote afhankelijkheid van externe financieringsbronnen (39%). Minder vaak genoemd werden factoren als een beperkte eigen capaciteit of expertise om financiering te vinden (33%) en strenge of beperkte toelatingscriteria (26%). Slechts een klein deel van de organisaties noemde discriminatie op basis van thema's of werkvelden (9%), onvoldoende transparantie over de toewijzing van financiering (19%), moeilijkheden bij het verantwoorden van bestedingen (9%), veranderende regelgeving (9%) of verlies van vertrouwen bij financiers (5%) als knelpunt.

Ook in de focusgroepen zijn er een aantal interessante punten naar voren gekomen omtrent het verkrijgen van en de toegang tot financiering voor maatschappelijke organisaties. We lichten deze punten hieronder toe.

1. Vraagtekens bij subsidiëring van kritische organisaties. Een aantal gesproken organisaties ervaart dat er in toenemende mate vraagtekens door de overheid worden gesteld bij de subsidiëring van organisaties die zich kritisch uitlaten, iets wat hand in hand gaat met de hierboven genoemde ontwikkeling waarin het maatschappelijk middenveld ervaart dat het leveren van tegenspraak steeds minder op prijs gesteld lijkt te worden. Men ervaart dat er binnen overheidskringen een verschuiving zichtbaar is in de manier waarop kritische maatschappelijke organisaties worden benaderd. Waar het recht op financiering voor kritische organisaties volgens de respondenten voorheen meer als vanzelfsprekend werd beschouwd, worden er nu volgens hen steeds vaker expliciete vragen gesteld over de wenselijkheid van het subsidiëren van organisaties die zich kritisch uitlaten over overheidsbeleid. Deze geluiden zijn volgens de respondenten te horen vanuit verschillende lagen van de overheid (zowel nationaal als lokaal). In welke mate dit van invloed is op het functioneren van maatschappelijke organisaties, hangt vanzelfsprekend sterk samen met het financieringsmodel van een organisatie. Organisaties die financieel onafhankelijk zijn en niet hoeven terug te vallen op subsidies hebben minder van doen met bovengenoemde. Maar, ook zij herkennen het beeld van verschillende ngo's om zich heen die afhankelijk zijn van subsidies en daarmee in toenemende mate onder druk komen te staan.

Hoewel kritische geluiden altijd gevoelig kunnen liggen, stellen de deelnemers aan de focusgroepen dat deze houding nieuw is in haar openheid en frequentie. Het roept volgens hen vragen op over de ruimte voor tegenspraak en de mate waarin ambtelijke neutraliteit en democratische waarden gewaarborgd blijven in de omgang met maatschappelijke organisaties. Volgens de organisaties moet tegenspraak gezien worden als een waardevol onderdeel van het maatschappelijk debat. Men ervaart dat kritische organisaties minder

17 Daarentegen gaf 40% aan geen problemen te hebben ondervonden, terwijl 5% het niet wist en 3% hierover liever geen uitspraken deed.

worden erkend als noodzakelijke tegenmacht. De ruimte voor tegenspraak lijkt onder druk te staan. Volgens de deelnemers zijn subsidiekaders die voorheen expliciet ruimte boden voor beleidsbeïnvloeding, versmald of verdwenen. In sommige gevallen wordt volgens de deelnemers zelfs expliciet benoemd dat het niet de bedoeling is dat met subsidies beleid wordt bekritiseerd of beïnvloed.

2. **Toegang tot financiering geeft soms morele dilemma's.** Naast het kritisch uitlaten over overheidsbeleid als een mogelijk negatieve invloed op financieringsmogelijkheden van organisaties, werd door enkele organisaties benoemd dat het verkrijgen van financiering voor hen steeds vaker (ook) gepaard gaat met morele dilemma's. Zij ervaren dat toegang tot financiële middelen, met name vanuit politieke kaders, soms het aanpassen van de eigen organisatie-identiteit lijkt te impliceren. In nieuwe subsidieregelingen en beleidsprogramma's wordt volgens hen bijvoorbeeld expliciet of impliciet gevraagd om het neutraliseren van taalgebruik, het vermijden van gendergerelateerde termen, het afzien van lobby- en advocacyactiviteiten en het uitsluiten van bepaalde maatschappelijke thema's. Dit roept de vraag op in hoeverre een organisatie haar eigen identiteit en missie kan en wil aanpassen om operationeel te blijven binnen een politiek klimaat dat haar uitgangspunten niet lijkt te delen. Benadrukt werd dat deze druk op zelfcensuur en strategische conformering niet alleen de inhoudelijke onafhankelijkheid kan aantasten, maar ook de pluriformiteit van het maatschappelijk middenveld.
3. **Concurrentie binnen thema's door financieringsmogelijkheden.** Enkele maatschappelijke organisaties ervaren toenemende druk door de wijze waarop financiering en subsidies worden verdeeld binnen brede maatschappelijke thema's. Zij namen daarbij als voorbeeld het thema inclusie. Waar inclusie oorspronkelijk bedoeld is als een overkoepelend begrip dat ruimte biedt aan diverse groepen en perspectieven, merken organisaties dat de invulling ervan in de praktijk vaak versmalt. Zo kan een organisatie bijvoorbeeld financiering ontvangen om te werken aan inclusie in algemene zin, maar zonder expliciete aandacht of middelen voor specifieke doelgroepen als vrouwen, mensen met een beperking of LHBTI+-personen. Dit heeft volgens hen tot gevolg dat organisaties die zich juist inzetten voor deze specifieke groepen buiten de boot vallen, omdat het beschikbare budget al is toegekend aan bredere initiatieven. Hierdoor ontstaat een vorm van concurrentie tussen maatschappelijke organisaties die in essentie dezelfde doelen nastreven, maar door de inrichting van financieringsstromen tegenover elkaar komen te staan. Het ene inclusieperspectief raakt ondergesneeuwd door het andere, en vice versa. Sommige gesproken organisaties beschrijven dit als een zorgwekkende ontwikkeling: niet alleen omdat het hun mogelijkheden beperkt,

maar ook omdat het de onderlinge solidariteit en samenwerking binnen het maatschappelijk middenveld onder druk zet. In plaats van elkaar te versterken, worden organisaties gedwongen om zich te profileren binnen nauwe kaders om überhaupt in aanmerking te komen voor financiële ondersteuning, wat volgens hen uiteindelijk invloed kan hebben op de diversiteit van stemmen en perspectieven binnen het middenveld.

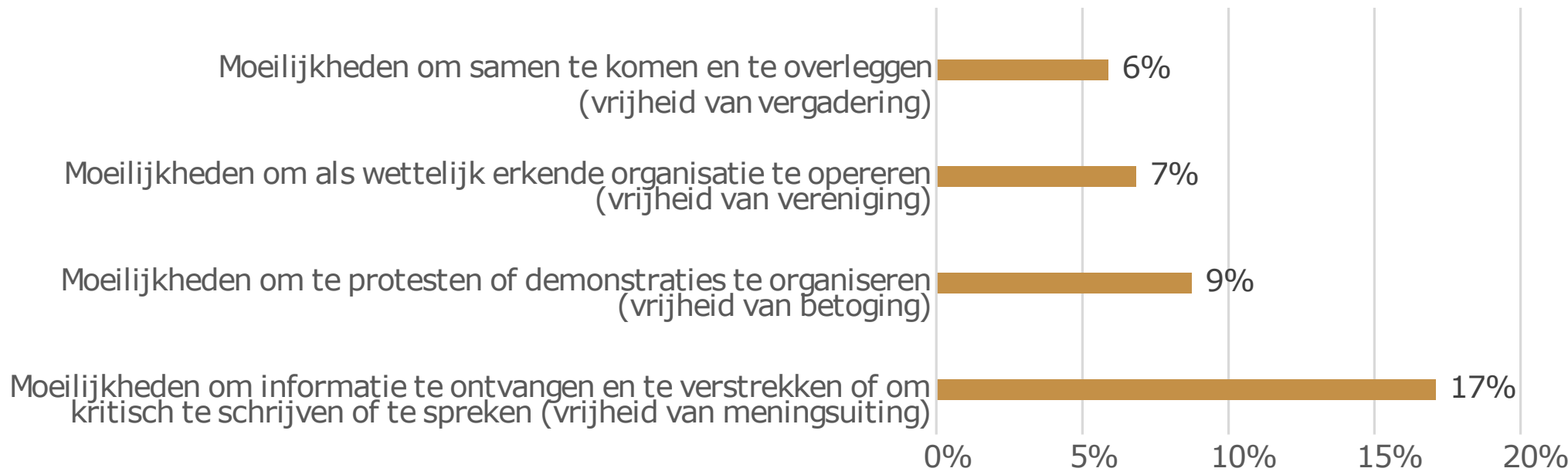
3.3. Wet- en regelgeving

Ruim een derde van de deelnemende maatschappelijke organisaties oordeelt negatief over de huidige wet- en regelgeving en juridische omstandigheden voor de eigen organisatie, en ervaart een verslechtering in de laatste jaren (zie paragraaf 3.1). In dit onderdeel gaan we nader in op de ervaringen en perspectieven van maatschappelijke organisaties met betrekking tot wet- en regelgeving en de juridische omstandigheden. In paragraaf 3.3.1 gaan we in op ervaringen van maatschappelijke organisaties rondom de fundamentele vrijheden in een democratische rechtsstaat. De mate waarin deze fundamentele vrijheden gerespecteerd worden, wordt in de literatuur gezien als een indicatie van de mate waarin de civiele ruimte in een land beschermd is (zie ook paragraaf 2.1.2). Vervolgens bespreken we in paragraaf 3.3.2 de ervaringen van organisaties met specifieke wet- en regelgeving.

3.3.1. Fundamentele vrijheden

In de vragenlijst werd gevraagd of maatschappelijke organisaties (in de afgelopen twee jaar) moeilijkheden ondervonden die gerelateerd zijn aan de klassieke grondrechten of fundamentele vrijheden van vereniging, vergadering, betoging en meningsuiting. De overgrote meerderheid van de deelnemende organisaties ervaart geen directe belemmeringen bij het uitoefenen van deze fundamentele vrijheden, maar een kleine minderheid meldt wél problemen op deze vlakken, zoals weergegeven is in figuur 7. Omdat deze klassieke grondrechten de kern vormen van de democratische rechtsstaat zijn dit belangrijke signalen. Zo geeft 6% van de organisaties aan de afgelopen twee jaar moeite te hebben gehad met samenkomen en overleggen, wat raakt aan de vrijheid van vergadering (zie figuur 7). Vergelijkbare cijfers zien we bij de vrijheid van vereniging: 7% heeft moeite gehad om als wettelijk erkende organisatie te opereren. Bij het organiseren van protesten of demonstraties geeft 9% aan belemmeringen te hebben ervaren. De meeste zorgen zitten echter bij de vrijheid van meningsuiting. Bijna één op de vijf organisaties (17%) ervoer moeilijkheden bij het ontvangen of verspreiden van informatie of bij het kritisch uiten van standpunten in het publieke debat. Dat is het hoogste aandeel binnen de vier onderzochte fundamentele vrijheden, en kan wijzen op een verslechterend klimaat voor een maatschappelijk tegengeluid.

Figuur 7. Ervaren problematiek met betrekking tot klassieke grondrechten: percentage organisaties dat aangeeft in de afgelopen 2 jaar de volgende moeilijkheden te hebben ondervonden (n = 103 – 119).

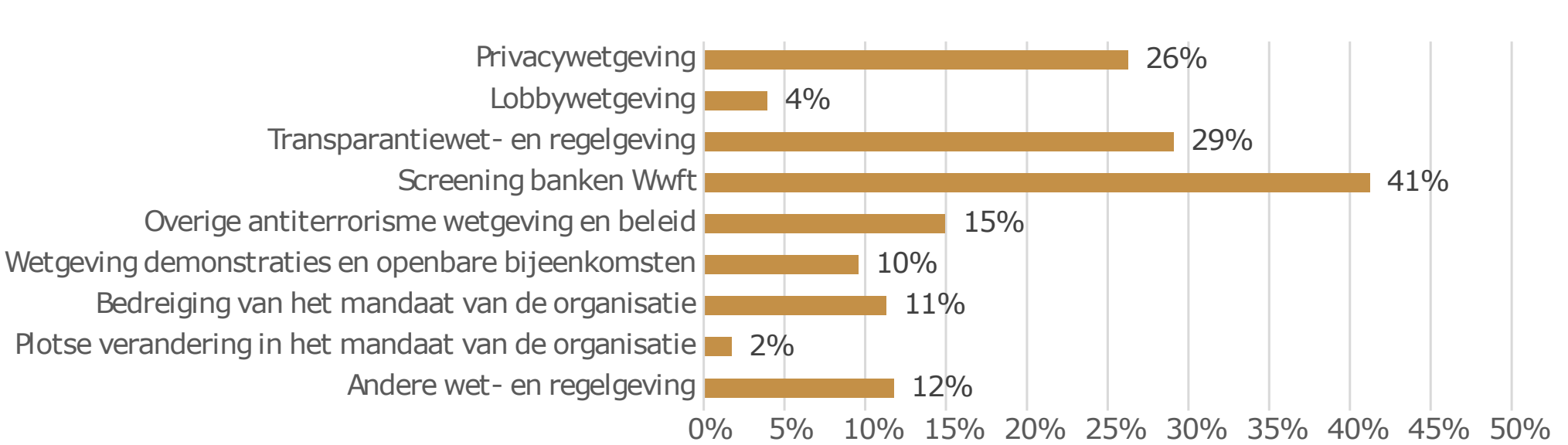

Ook in de focusgroepen kwamen zorgen over de krimpende ruimte voor kritische tegengeluiden aan bod. Zo zijn er zorgen over de inperking van het demonstratierecht. Enkele deelnemers ervaren dat het demonstratierecht al langer onder druk staat en dat inperkingen steeds breder worden ingezet, wat onder meer samenhangt met mogelijkheden voor mensen om te demonsteren en binnen welke kaders zij dit kunnen doen of welke eisen hieraan gesteld worden.

3.3.2. Specifieke wet- en regelgeving

Vervolgens konden de deelnemende organisaties aangeven of zij in de afgelopen 2 jaar moeilijkheden ondervonden rondom een aantal voorgelegde juridische en beleidsomstandigheden. Deze resultaten zijn weergegeven in figuur 8. Meer dan een kwart van de organisaties (26%) ondervindt belemmeringen door privacywetgeving, bijvoorbeeld bij het verwerken van gegevens van vrijwilligers, deelnemers of donateurs. Transparantieverplichtingen vormen voor veel organisaties eveneens een uitdaging: drie op de tien (29%) geven aan dat wet- en regelgeving hierover hun functioneren bemoeilijkt, bijvoorbeeld rond het openbaar maken van financieringsbronnen of bestuurssamenstelling.^[18] Een opvallende bevinding is de ervaren impact van de Wet ter voorkoming van witwassen en terrorismefinanciering (Wwft). Van de ondervraagde organisaties geeft 41% aan dat zij problemen ervaren door de screening van banken in het kader van deze wet. Zulke screenings kunnen leiden tot vertraging, extra administratieve lasten of zelfs het (tijdelijk) blokkeren van rekeningen, wat in de praktijk de werking van maatschappelijke initiatieven direct raakt.

Figuur 8. Ervaren problematiek met betrekking tot wet- en regelgeving: percentage organisaties dat aangeeft in de afgelopen 2 jaar de volgende moeilijkheden te hebben ondervonden (n = 85 - 116).

Ook andere vormen van antiterrorismewetgeving leiden bij 15% van de organisaties tot moeilijkheden. Verder geeft 11% aan dat hun mandaat op de een of andere manier onder druk is komen te staan, en 2% zag het officiële mandaat van hun organisatie plotseling veranderen. Dit wijst erop dat sommige organisaties te maken krijgen met ingrepen die raken aan hun kernopdracht of bestaansrecht.

Ten slotte speelt de wetgeving rond demonstraties en openbare bijeenkomsten een beperkende rol voor 10% van de deelnemende organisaties. Hoewel dit geen groot aandeel is, moet worden benadrukt dat niet alle deelnemende organisaties zich hierop richten en dat het een grondrecht betreft dat in een democratische rechtsstaat essentieel is voor maatschappelijke betrokkenheid en tegenspraak.

Ook in de focusgroepen kwamen enkele punten naar voren die raken aan het domein van wet- en regelgeving. Meerdere deelnemers aan de focusgroepen ervaren dat er sprake is van criminalisering via toepassing van wetgeving, waarbij juridische instrumenten worden ingezet om maatschappelijke organisaties te beperken. Tevens stellen sommige organisaties dat het publieke debat er steeds vaker toe leidt dat maatschappelijke organisaties juridisch worden aangevallen, met als doel hen het zwijgen op te leggen; een ontwikkeling die volgens hen ook in Nederland zichtbaar wordt.

18 Bijvoorbeeld de Wet Bestuur en Toezicht Rechtspersonen (WBTR) die op 1 juli 2021 in werking is getreden.

In de eerste plaats ervaren enkele organisaties dat ambtenaren soms onvoldoende zicht lijken te hebben op de praktische gevolgen voor maatschappelijke organisaties als gevolg van wet- en regelgeving. Dit leidt tot onbedoelde belemmeringen, zoals complexe of onduidelijke informatie-verplichtingen, die de uitvoerbaarheid van hun werk kunnen bemoeilijken.

In de tweede plaats werd door enkele organisaties benoemd dat er soms moties en wetsvoorstellen ingediend zijn door de politiek die democratische procedures in de knel brengen. Een voorbeeld hiervan zijn voorstellen om het aantal moties dat Kamerleden mogen indienen te beperken. Dit zou de effectiviteit van parlementaire middelen moeten verbeteren, maar roept zorgen op over het beperken van het recht van volksvertegenwoordigers om hun controlerende taak uit te voeren. Ook werd in dit licht de Wtmo regelmatig genoemd (zie ook paragraaf 2.3.2). De gesproken organisaties zijn bezorgd dat deze wet uiteindelijk de vrijheid en het functioneren van maatschappelijke organisaties zal beperken door administratieve lasten en registratieplichten, maar ook door de ruime bevoegdheden die de wet toekent aan de overheid. Genoemd werd ook dat de privacy van donateurs hiermee in het geding komt, met mogelijke terughoudendheid in donaties als gevolg.

Daarnaast werd door een enkele organisatie ten aanzien van dit domein de Wet bestuurlijk verbod ondermijnende organisaties (Wboo) genoemd. Dit was een initiatiefwetsvoorstel dat de minister van Justitie en Veiligheid de bevoegdheid zou geven om bepaalde organisaties te verbieden zonder tussenkomst van een rechter. Hoewel het voorstel oorspronkelijk gericht was op het aanpakken van criminele motorbendes, leidde het tot maatschappelijke en juridische kritiek. Op 27 mei 2025 werd het voorstel door de Eerste Kamer verworpen. De gesproken organisaties deelden hun opluchting over het verwerpen van het voorstel, maar benadrukten de risico's van zulke voorstellen in die zin dat een dergelijke wet misbruikt kan worden om bijvoorbeeld kritische organisaties aan te pakken.

3.4. Participatie in politiek en beleidsvorming

In paragraaf 3.1 bespraken we het algemene beeld over de huidige omstandigheden voor maatschappelijke organisaties en maakten we een onderscheid naar een aantal terreinen, zoals de mogelijkheden voor belangenbehartiging en inspraak en tegenspraak. Bijna een kwart tot een derde van de deelnemende organisaties is negatief over de huidige mogelijkheden voor belangenbehartiging en inspraak en tegenspraak, en ziet in de laatste twee jaar een verslechtering daarvan. Onder de deelnemende organisaties is 22% negatief over de huidige mogelijkheden voor belangenbehartiging en 31% negatief over de huidige mogelijkheden voor inspraak en tegenspraak. Een kwart van de deelnemende organisaties (24%) vindt dat de mogelijkheden voor belangenbehartiging in

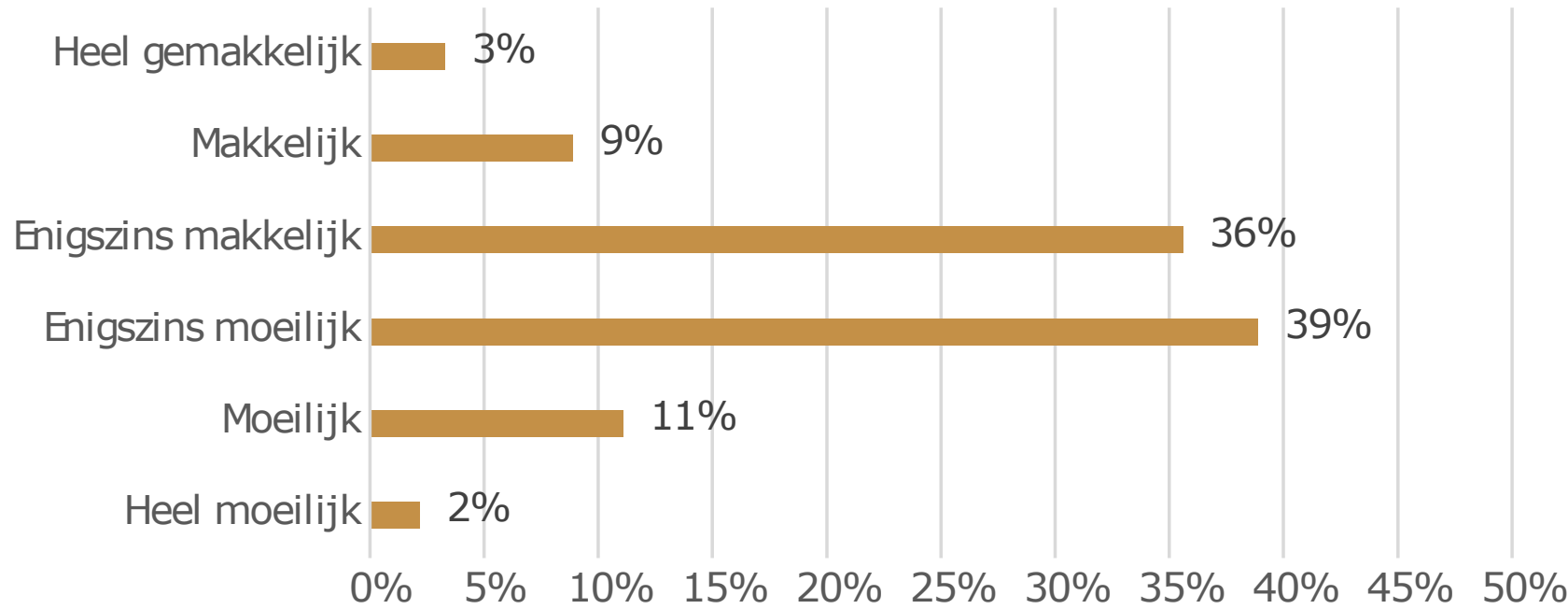
de laatste twee jaar zijn afgenomen en 35% vindt dat de mogelijkheden voor inspraak en tegenspraak zijn verslechterd. Hieronder bespreken we de resultaten van aanvullende vragen uit de vragenlijst over de mogelijkheden om deel te nemen aan het beleidsvormingsproces.

Een meerderheid van de organisaties (68%) geeft aan dat zij in de afgelopen twee jaar op één of andere manier betrokken zijn geweest bij het beleidsvormingsproces, bijvoorbeeld via consultaties rond wet- en regelgeving. Eén op de vijf organisaties (20%) heeft in deze periode geen enkele vorm van betrokkenheid gehad.^[19] Aan de maatschappelijke organisaties die in de afgelopen twee jaar (of eerder^[20]) betrokken zijn geweest bij het beleidsvormingsproces, zijn vervolgvragen gesteld over hun ervaringen.

3.4.1. Moeilijkheden om deel te nemen aan beleidsvormingsprocessen

De mate waarin deelname aan het beleidvormingsproces als moeilijk wordt ervaren, varieert sterk. Zoals te zien is in figuur 9, vond 39% het enigszins moeilijk om deel te nemen, terwijl 36% het daarentegen enigszins makkelijk vond. Slechts een kleine minderheid noemde de deelname (heel) moeilijk (13%) of juist (heel) gemakkelijk (12%). Dit laat zien dat ruim de helft van de deelnemende organisaties barrières ervaren, maar dat die niet voor iedereen even zwaar wegen.

Figuur 9. Evaluatie van de mogelijkheden om in de afgelopen twee jaar deel te nemen aan het beleidsvormingsproces (n = 90).

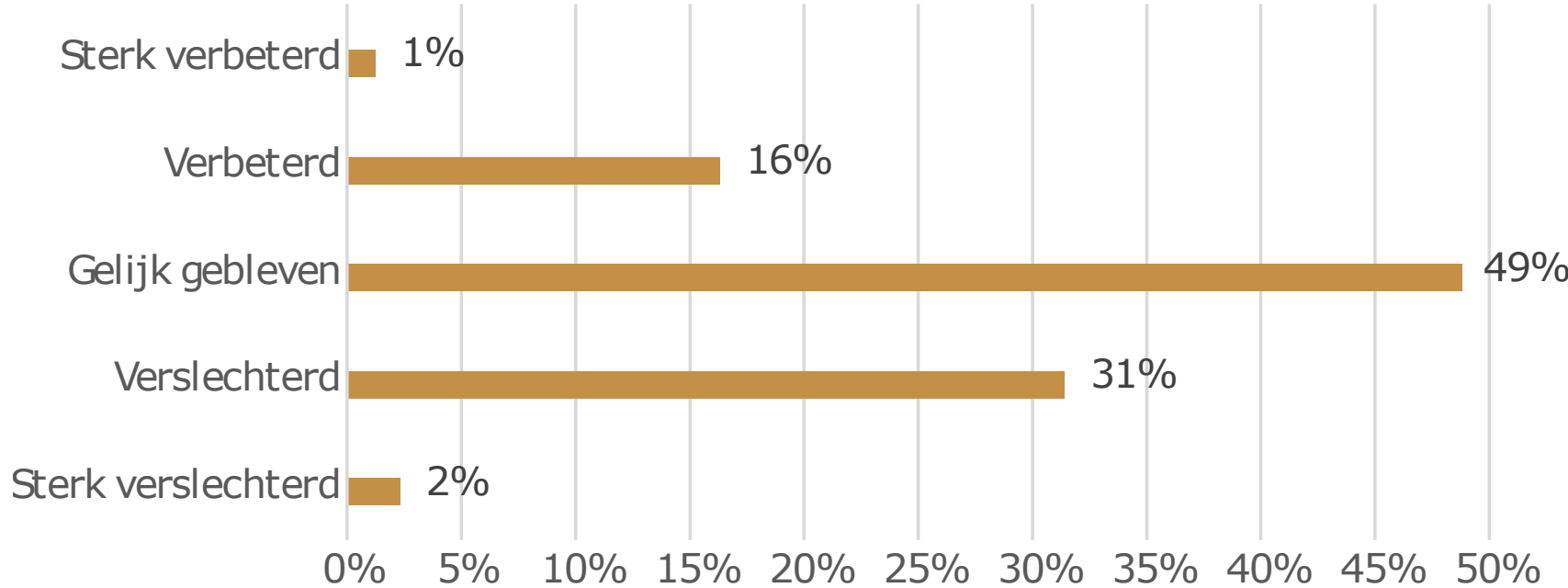

19 Daarnaast antwoordde 5% 'weet niet' op deze vraag.

20 Van de organisaties die in de afgelopen twee jaar niet betrokken waren bij het beleidsvormingsproces, geeft slechts een klein deel (21%) aan dat zij in het verleden wel daarbij betrokken waren.

Wanneer organisaties terugkijken op hun mogelijkheden om succesvol deel te nemen aan beleidsvorming, blijkt dat slechts 17% vindt dat deze zijn verbeterd ten opzichte van twee jaar geleden (figuur 10). Daarentegen geeft een derde aan dat de situatie is verslechterd. Voor bijna de helft (49%) is er niets veranderd. Deze cijfers wijzen op een gevoel van stagnatie of zelfs ervaren achteruitgang in de toegankelijkheid en impact van participatie in het beleidsvormingsproces.

Figuur 10. Evaluatie van de verbetering of verslechtering om succesvol deel te nemen aan het beleidsvormingsproces ten opzichte van 2 jaar geleden (n = 86).

Aan de organisaties die deelname aan het beleidsvormingsproces als (enigszins tot heel) moeilijk ervaren, is gevraagd wat zij als belangrijkste problemen ervaren. De 47 organisaties gaven aan tegen verschillende concrete belemmeringen aan te lopen. Het meest genoemde probleem is een gebrek aan capaciteit binnen de eigen organisatie (60%). Andere relatief vaak genoemde obstakels zijn het ontbreken van tijdige en gedetailleerde informatie over participatiemogelijkheden (28%), gebrek aan toegang tot beleidsmakers (26%), het uitblijven van feedback op de geleverde input (26%), en de ervaring dat input niet serieus werd genomen (28%). Ook noemt een kwart dat consultatie vaak pas mogelijk is nádat de belangrijkste beslissingen al zijn genomen (26%) – iets wat ook in de focusgroep door meerdere organisaties werd genoemd en herkend. Eén op de vijf organisaties wijst op een gebrek aan vertrouwen tussen overheid en middenveld (21%). Problemen zoals ongelijke kansen om deel te nemen (13%), te strakke deadlines (13%) en plotselinge verandering in de manier waarop men deel kan nemen (11%) worden eveneens gemeld, zij het minder frequent. Sommige drempels, zoals verplichte registratie in lobbyregisters (2%) of strenge vereisten om toegang te krijgen tot participatie of consultatie (4%) spelen nauwelijks een rol bij de deelnemende organisaties. In de focusgroepen werd er ook nader ingegaan op de ervaringen om deel te nemen aan het beleidsvormingsproces en de mogelijkheden voor inspraak, tegenspraak en belangenbehartiging.

Uit het vragenlijstonderzoek kwam naar voren dat ruim de helft van de deelnemende organisaties daarbij moeilijkheden ervaarde. Veel van de organisaties in de focusgroepen bleken vooral minder goede ervaringen te hebben. Zoals ook al benoemd werd in paragraaf 3.1.4, lieten zij weten dat men tegenwoordig meer belemmeringen ervaart bij het leveren van tegenspraak en belangenbehartiging, ondanks dat deze problematiek volgens hen niet nieuw is.

We zetten de belangrijkste punten uit de focusgroepsgesprekken op een rij:

- **Minder waardering voor kritische noot.** Allereerst ervaren sommige organisaties dat een kritische blik minder op prijs gesteld wordt door bijvoorbeeld de overheid. In hun ervaring lijken ambtenaren minder welwillend om mee te denken met maatschappelijke organisaties en lijken ze zich gesterkt te voelen om zich niet coöperatief op te stellen. Toch wijzen andere organisaties erop dat – ondanks deze omstandigheid – er nog altijd “goed luisterende politici en ambtenaren zijn die openstaan voor ons en bereid zijn om met ons mee te denken”. Deze organisaties ervaren dit dan ook als een belangrijke randvoorwaarde: een basis die je als maatschappelijk middenveld nodig hebt, maar die soms ook erg afhankelijk is van de politieke situatie, de aangestelde ministers en individuele bereidheid. “Hun ruimte is mogelijk wat beperkt in de politiek, maar zij zijn nog altijd gemotiveerd om dit te doen, en bereid om naar ons te luisteren en de juiste mensen om tafel te krijgen. Het gebeurt niet altijd, maar wel nog steeds.”
- **Agenderen van thema’s is soms ingewikkelder dan voorheen.** Verschillende gesprekspartners gaven daarnaast aan dat het in het algemeen steeds lastiger wordt om maatschappelijke thema’s geagendeerd te krijgen in de Tweede Kamer (wat vanzelfsprekend verschilt per organisatie). Waar eerder formele routes beschikbaar waren om onderwerpen onder de aandacht te brengen, lijkt er volgens hen nu sprake van een verschuiving naar informele beïnvloeding. Dit leidt bij sommige organisaties tot een gevoel van willekeur en afhankelijkheid van persoonlijke netwerken. Het ontbreken van transparante en toegankelijke participatiekanalen ondermijnt volgens hen de legitimiteit van het beleidsproces en belemmert de mogelijkheid van maatschappelijke organisaties om op een gelijkwaardige manier bij te dragen aan publieke besluitvorming. Specifiek hierbij wordt overigens wel genoemd dat de mate waarin het mogelijk is om thema’s te agenderen, sterk afhangt van het gevoel van urgentie op dit thema. Zo zijn er organisaties die aangeven dat de thema’s waarop zij werk verrichten juist wél zonder veel moeite opgepakt worden door ambtenaren en zij ook in toenemende voor onder andere hun kennis geraadpleegd worden door de overheid. In hoeverre er wel of geen (beleidsmatige) urgentie is op een thema hangt natuurlijk af van allerlei omstandigheden.

- **Minder ruimte voor lobbyen en belangenbehartiging.** De gesproken organisaties merken op dat deze ruimte beperkter lijkt dan voorheen. Volgens hen wordt lobbyen en advocacy steeds vaker gereduceerd tot “in gesprek gaan” met de overheid in plaats van dat organisaties actief om input worden gevraagd (zie ook volgende punt hieronder). Tevens werd er tijdens de focusgroepen door een organisatie naar voren gebracht dat lobbypraktijken van maatschappelijke organisaties minder positief ontvangen en erkend worden dan lobbypraktijken van andere actoren. Men stelde dat maatschappelijke organisaties die opkomen voor publieke of sociale belangen soms met argwaan worden benaderd, terwijl andere belangenorganisaties of bedrijven als vanzelfsprekend toegang krijgen tot beleidsmakers. Een deelnemer merkte op dat er regelmatig een houding heerst van: “hé, je komt lobbyen, daar zijn we eigenlijk niet van gediend”, vooral wanneer de boodschap niet strookt met dominante beleidsopvattingen. Verschillende gesproken organisaties ervaren dan ook dat er met hun input via lobby steeds minder gedaan wordt. Deze houding wijst volgens hen op een onderliggende ongelijkheid in hoe verschillende vormen van belangenbehartiging worden gewaardeerd. Er wordt door de deelnemende organisaties benadrukt dat ook maatschappelijke organisaties ‘gewoon’ lobbyen – en dat dit legitiem is, onderdeel van hun functie. Van ambtenaren mag volgens hen worden verwacht dat zij deze signalen op waarde weten te schatten, ongeacht de herkomst of politieke kleur van de boodschap.
- **Minder consultatie door overheid bij beleidsvormingsproces.** Volgens verschillende gesproken organisaties wordt consultatie door de overheid steeds minder als een betekenisvol instrument ingezet binnen het beleidsvormingsproces. Hoewel er nog wel gesprekken plaatsvinden met Kamerleden en ambtenaren, wordt de impact van deze ontmoetingen als afnemend ervaren. Dit wordt toegeschreven aan de dominante rol van lobbybelangen en het feit dat beleidsvoornemens vaak al grotendeels zijn uitgewerkt voordat consultatie plaatsvindt. Genoemd werd in de focusgroep dat moties en beleidslijnen regelmatig al vastliggen, waardoor consultatie vooral als een formele verplichting (achteraf) wordt ingevuld. In plaats van een open uitnodiging tot inhoudelijke bijdrage, wordt de input volgens hen veelal gepresenteerd als een reeds besloten traject waarin weinig ruimte bestaat voor daadwerkelijke beïnvloeding.
- **Verschillen in erkenning van (input van) organisaties.** In de focusgroep wijzen enkele deelnemers er bovendien op dat de erkenning en omgang met kritische maatschappelijke organisaties verschilt tussen diverse overheidsorganen en -lagen. Zo werd er een onderscheid geschetst tussen ministeries zoals Buitenlandse Zaken, die gewend zijn aan het werken met organisaties die zich bezighouden met (internationale) belangenbehartiging,

en andere ministeries en overheidslagen (zoals gemeenten) waar die ervaring veel minder aanwezig is. Dit leidt volgens betrokkenen tot institutionele ongelijkheid in hoe maatschappelijke organisaties worden benaderd en erkend.

- **Minder goede toegankelijkheid voor verschillende doelgroepen.** Hoewel er binnen beleidsprocessen steeds meer aandacht is voor inclusie en diversiteit, blijft de daadwerkelijke toegankelijkheid voor verschillende doelgroepen soms onvoldoende gewaarborgd volgens enkele gesproken organisaties. Dit belemmert hun mogelijkheden om volwaardig deel te nemen aan inspraak- en tegenspraaktrajecten. Fysieke toegankelijkheid voor mensen met een beperking wordt soms wel meegenomen (voorzieningen als braille, gebarentolken of ondersteuning via tolken bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken). Echter, zodra het gaat om bredere participatievoorwaarden, zoals de bereikbaarheid van locaties of het ontbreken van een onkostenvergoeding voor deelnemers die hun expertise delen, ontbreekt deze aandacht vaak, zo is de ervaring van enkele deelnemers. Dit leidt volgens hen tot uitsluiting van mensen die bijvoorbeeld afhankelijk zijn van taxi of openbaar vervoer en zelf de kosten moeten dragen. Daarnaast vormt het gebruik van ambtelijk en complex taalgebruik een structurele barrière volgens sommigen. Dit belemmert niet alleen de begrijpelijkheid van beleidsstukken, maar ook de mogelijkheid voor burgers en maatschappelijke organisaties om effectief in- of tegenspraak te leveren.
- **Coalitievorming als helpende factor in het leveren van in- en tegenspraak.** Een bevorderende factor die ten aanzien van deze mogelijkheden tot lobby genoemd wordt, is het vormen van coalities van maatschappelijke organisaties die op vergelijkbare terreinen werk verrichten. Eén organisatie benoemde bijvoorbeeld dat zij het bouwen van coalities een onderdeel van hun strategie hebben gemaakt en inmiddels ervaren dat dit erg helpend is in het agenderen van en het lobbyen voor thema’s van hun organisatie. De ene organisatie heeft soms makkelijker toegang tot beleidsvormingsprocessen dan een andere organisatie. Ook ziet deze organisatie dat er door coalitievorming meer diversiteit ontstaat in het soort organisaties dat deelneemt aan coalities (niet langer beperkt tot grotere NGO’s).
- **Onduidelijkheid over de rol van maatschappelijke organisaties binnen het sociaal domein.** Op gemeentelijk niveau (bijvoorbeeld in het kader van de Wmo en andere gedecentraliseerde taken) heerst volgens verschillende deelnemende organisaties aan het gesprek verwarring over wat precies de rol is van maatschappelijke organisaties. In de praktijk lijken organisaties vaak te worden benaderd als dienstverleners die in opdracht van de gemeente opereren, waardoor hun onafhankelijke maatschappelijke rol naar de achtergrond verdwijnt.

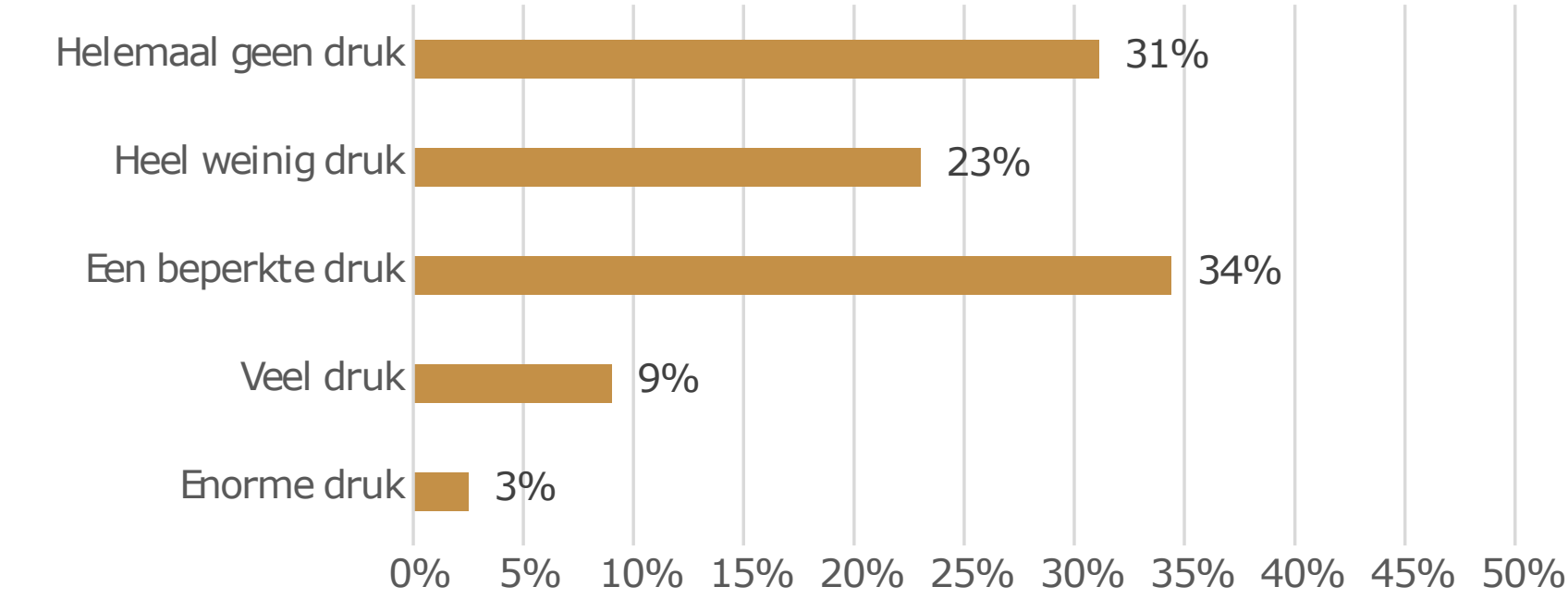
De grens tussen uitvoerder en belangenbehartiger vervaagt volgens de organisaties, wat leidt tot een grijze en ambigue rolverdeling. Tegelijkertijd wordt benoemd dat het maatschappelijk middenveld in het sociale domein zelf ook niet altijd sterk is geweest in het definiëren van een eigen positie. Dit gebrek aan zelfprofilering draagt bij aan een verzwakte tegenmacht en belemmert de mogelijkheid om vanuit een onafhankelijke rol invloed uit te oefenen op beleid en uitvoering. Hierdoor ontstaat volgens de respondenten een situatie waarin maatschappelijke organisaties minder ruimte ervaren om kritisch te zijn of alternatieven aan te dragen, juist in een domein waar hun betrokkenheid essentieel is voor het waarborgen van publieke waarden.

3.5. **Veilig werkklimaat en publiek debat**

3.5.1. **Ervaren externe druk**

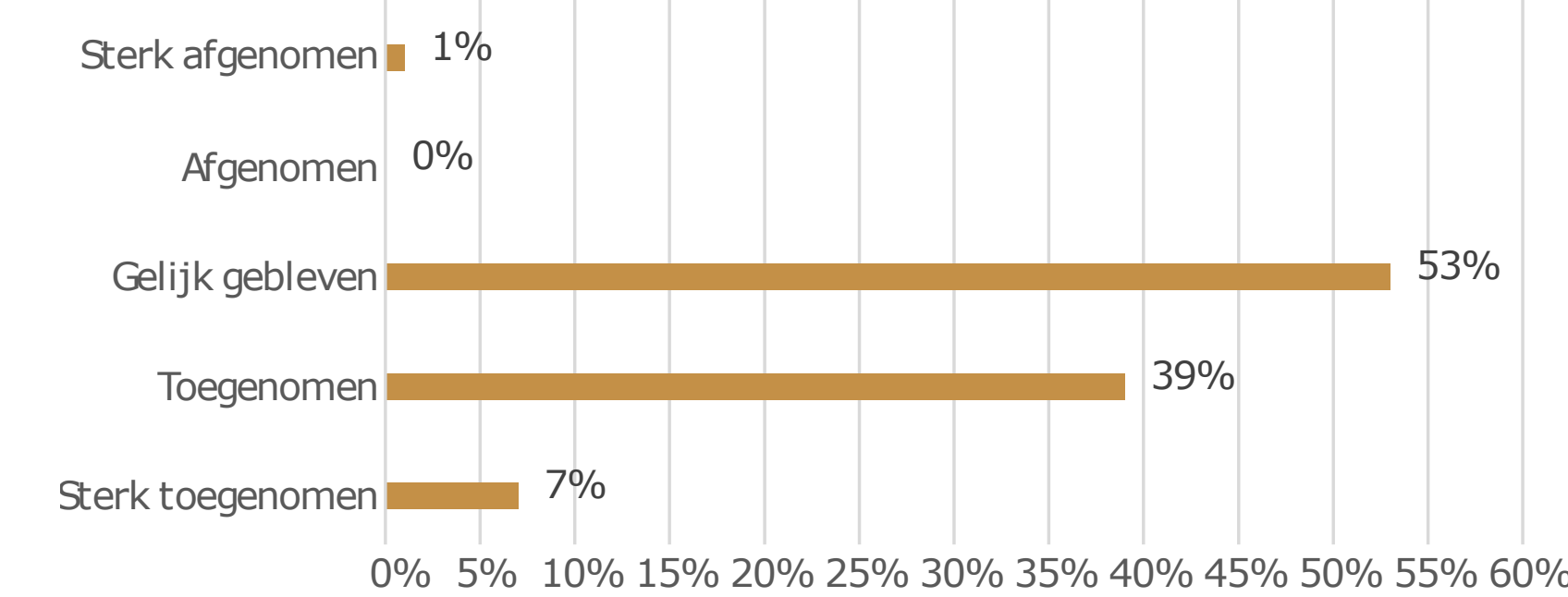
Een aanzienlijk deel van de bevroagde organisaties geeft aan in de afgelopen twee jaar in enige mate te zijn geconfronteerd met externe druk om hun doelstellingen, kernwaarden, werkwijze of specifieke activiteiten te wijzigen. 31% van de organisaties rapporteert helemaal geen druk te hebben ervaren (zie figuur 11). Daartegenover staat dat ruim één derde van de respondenten (34%) spreekt van een beperkte druk, en nog eens 12% van veel of zelfs enorme druk. Dit betekent dat in totaal ruim 45% van de organisaties in meerdere of mindere mate druk heeft ervaren met betrekking tot hun werkwijze of koers.

Figuur 11. Ervaren externe druk in de afgelopen 2 jaar om de doelstellingen en kernwaarden, werkwijze of specifieke activiteiten van de organisatie te wijzigen

Deze ervaren druk is de afgelopen jaren gemiddeld genomen toegenomen, zo blijkt uit figuur 12. Wat betreft de ontwikkeling in de tijd, blijkt dat deze druk voor een aanzienlijk aantal organisaties is toegenomen. Voor bijna de helft van de organisaties (46%) is de ervaren externe druk toegenomen: 39% geeft aan dat deze is toegenomen, en 7% meldt zelfs een sterke toename. Slechts een enkele organisatie (1%) merkt op dat de druk is afgenomen. Voor ruim de helft van de organisaties (53%) is het niveau van externe druk gelijk gebleven.

Figuur 12. Verandering in ervaren druk in de afgelopen 2 jaar om de doelstellingen en kernwaarden, werkwijze of specifieke activiteiten van de organisatie te wijzigen.

Aan de organisaties die (enige of sterke) externe druk ervaren is gevraagd van wie deze druk afkomstig is.^[21] Kijken we naar de bronnen van de ervaren externe druk, dan valt op dat deze uit uiteenlopende hoeken komt. Politici (58%) en online reacties vanuit het bredere publiek (eveneens 58%) worden het vaakst genoemd als bronnen van druk. Ook offline vormen van druk vanuit het publiek, zoals telefoontjes of protesten, worden relatief vaak genoemd (23%). Ook media en journalisten (18%) en politieke groeperingen of netwerken van activisten (16%) worden in enige mate genoemd.

Daarnaast ervaren sommige organisaties druk vanuit overheidsfunctionarissen, vooral op nationaal niveau (38%) en in mindere mate op lokaal (21%) en regionaal niveau (9%). Buitenlandse overheden spelen minder vaak een rol (14%), net als NGO's (13%) en politie of justitie (7%). Bedrijven (5%) en de academische wereld en denktanks (4%) worden nauwelijks genoemd.

21 Er werden diverse mogelijke bronnen van externe druk voorgelegd aan de 56 organisaties die aangaven externe druk te hebben ervaren. Meerdere antwoorden waren mogelijk.

Wrijving en scherpe tegenstellingen in het publieke en politieke debat zijn van alle tijden en een zekere mate van polarisatie past binnen een veerkrachtige samenleving en democratie. Toch signaleren enkele deelnemende organisaties aan de focusgroepen dat er wel signalen zijn dat de ervaren druk vanuit het publieke en politieke debat de laatste jaren toeneemt. In dit verband verwijzen zij naar een verschuiving in het politieke klimaat waarin polarisatie en uitsluitende opvattingen meer genormaliseerd zijn. Deze normalisering heeft volgens de deelnemers een versterkend effect op alle niveaus (van lokaal tot Europees) en beïnvloedt hoe maatschappelijke organisaties worden geframed en behandeld. Men ervaart dat deze ontwikkelingen niet op zichzelf staan, maar ook zichtbaar zijn in Brussel, bij de VN, de Raad van Europa en de EU.

Tijdens de focusgroepen signaleerden enkele organisaties tevens het risico van zelfcensuur en onderlinge spanningen die ontstaan binnen het maatschappelijk middenveld als gevolg van toegenomen ervaren druk en onzekerheid over toekomstige wet- en regelgeving, zoals ook al benoemd in paragraaf 3.1.4. Er werd gesteld dat organisaties zich soms al aanpassen op basis van verwachte of aangekondigde maatregelen, nog vóórdat deze formeel van kracht zijn. Deze anticiperende zelfcensuur zou voortkomen uit angst voor repercussies of mogelijk verlies van steun. Tegelijkertijd leidt het nemen van juridische of activistische stappen, zoals het aanspannen van een rechtszaak tegen de staat, tot spanningen binnen het veld. Sommige collega-organisaties uiten kritiek of nemen afstand, uit vrees dat zulke acties hun eigen positie of relatie met de overheid onder druk zetten.

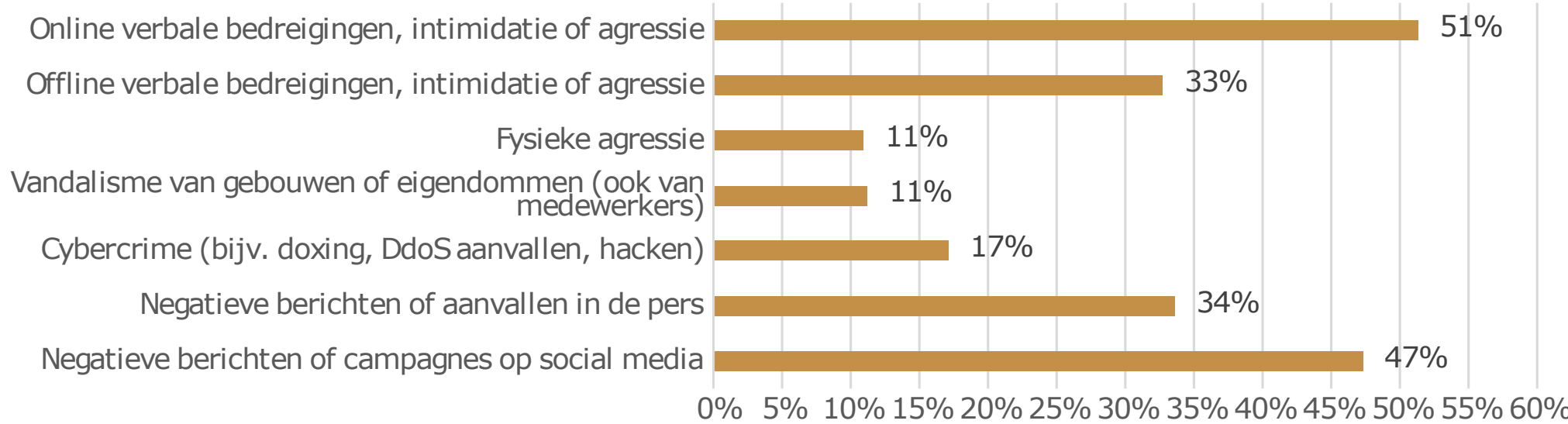
3.5.2. Bedreigingen, intimidatie, agressie

Naast algemene ervaringen met externe druk of belemmeringen, is ook gevraagd naar specifieke vormen van bedreiging, intimidatie en agressie en andere vervelende incidenten waar maatschappelijke organisaties mee te maken kunnen krijgen, zoals negatieve berichten of framing in het publieke debat. Hieronder wordt beschreven hoe vaak verschillende vormen van dergelijke incidenten voorkomen.

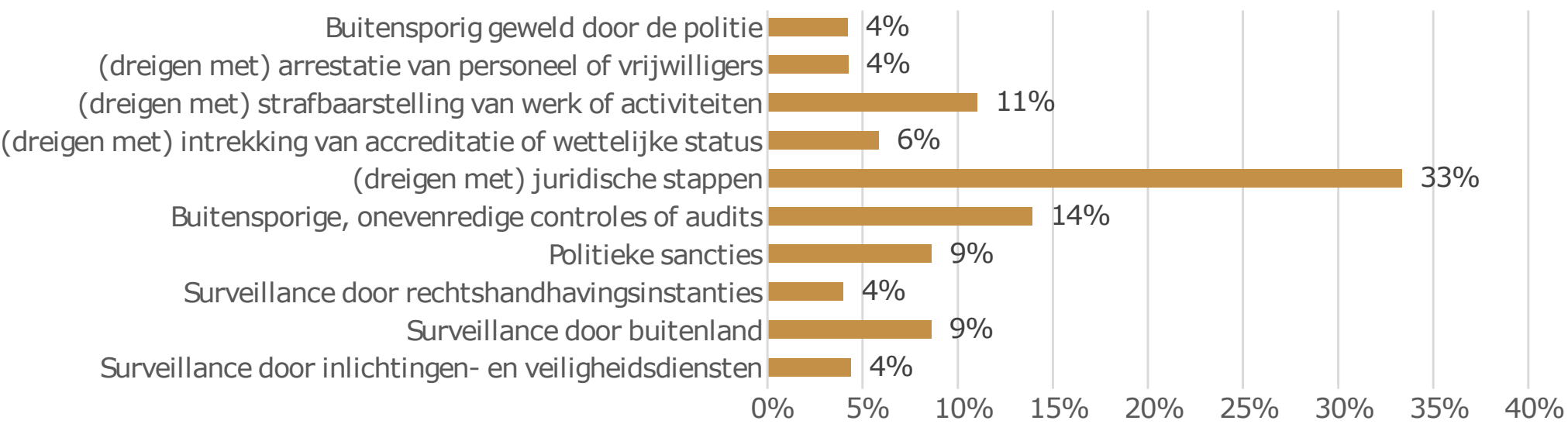
Een aanzienlijk deel van de organisaties (51%) geeft aan in de afgelopen twee jaar te maken te hebben gehad met online verbale bedreigingen, intimidatie of agressie (zie figuur 13). Dat maakt dit de meest voorkomende specifieke vorm van ervaren onveiligheid. Offline verbale bedreigingen – bijvoorbeeld telefonisch of op straat – wordt door één op de drie organisaties (33%) gemeld. Fysieke agressie komt minder vaak voor: 11% van de deelnemende organisaties heeft hier ervaring mee. Ook vandalisme van gebouwen of eigendommen van de organisatie of medewerkers komt voor: 11% van de organisaties rapporteert hiermee te maken te hebben gehad. Ook zijn er meldingen van cybercrime zoals doxing, DDoS-aanvallen of hacken (17%).

Een aanzienlijk deel van de organisaties heeft last van negatieve berichtgeving of campagnes. Zo geeft 34% van de organisaties aan dat zij te maken hebben gehad met negatieve berichtgeving of aanvallen in de pers, en bijna de helft (47%) heeft last van negatieve berichten of campagnes op sociale media.

Figuur 13. Ervaren bedreigingen, intimidatie, agressie, negatieve berichten en andere ervaren incidenten in de afgelopen 2 jaar (n = 111-119).

Figuur 14. Ervaren intimidatie, geweld, sancties en surveillance in de afgelopen 2 jaar (n = 91 - 120).

Daarnaast werd gevraagd naar andere incidenten, zoals het dreigen met juridische stappen, buitensporige controles, sancties en surveillance. Zoals weergegeven in figuur 14, komen deze incidenten gemiddeld genomen relatief minder vaak voor.

Wel kreeg één op de drie organisaties (33%) in de afgelopen twee jaar te maken met (het dreigen met) juridische stappen, bijvoorbeeld in de vorm van rechtszaken of sommatiebrieven. Daarnaast geeft 14% aan dat hun organisatie te maken kreeg met buitensporige of onevenredige controles of audits, wat kan wijzen op druk via toezichthoudende instanties. Eén op de tien organisaties (11%) geeft aan dat er in de afgelopen twee jaar gedreigd is met strafbaarstelling van hun werk, 6% met intrekking van accreditatie of wettelijke status, en 9% kreeg te maken met politieke sancties – zoals het belemmeren van activiteiten of het weigeren van politici om met de organisatie samen te werken. Incidenten van buitensporig politiegeweld of (dreigen met) arrestaties worden weinig vermeld (4%).

Een klein percentage van de deelnemende organisaties ervaart surveillance door politie, inlichtingen- of veiligheidsdiensten (4%) en een iets hoger percentage (9%) door buitenlandse overheden, of inlichtingen- of veiligheidsdiensten. Wel dient hierbij opgemerkt te worden dat een groot aandeel (bijna een kwart van alle organisaties) op de vragen over surveillance aangeeft dit niet te weten, hetgeen mogelijk gepaard gaat met een gevoel van ondoorzichtige monitoring of onduidelijkheid over de grenzen van toezicht.

Kortom, uit het vragenlijstonderzoek komt naar voren dat een aanzienlijk deel van de deelnemende maatschappelijke organisaties geconfronteerd wordt met bedreigingen en intimidaties, vooral ook online. Tijdens de focusgroeps gesprekken wordt dit beeld bevestigd. Hieronder zijn de belangrijkste inzichten uit deze gesprekken toegelicht:

- **Invloed van negatieve framing en verdachtmakingen.** Veel organisaties geven aan last te hebben van (online) bedreigingen en intimidaties. De deelnemers aan de focusgroepen wijzen hierbij op de invloed van negatieve framing en verdachtmakingen van maatschappelijke organisaties in het publieke en politieke debat. Een aantal organisaties ervaart bijvoorbeeld dat hun publieke positionering gepaard gaat met stigmatisering, misvattingen en doelgerichte intimidatie. Zo geven ze aan dat sommige organisaties consequent geframed worden op basis van hun vermeende religieuze of politieke identiteit, los van hun feitelijke missie of werkzaamheden. Deze framing leidt volgens hen tot een verhoogde kwetsbaarheid voor online haat, bedreigingen en fysieke acties, zoals demonstraties voor de deur van hun kantoren. De druk komt daarbij volgens de respondenten niet uitsluitend van één kant van het spectrum: zowel extreemrechtse als andere activistische groeperingen kunnen zich tegen dezelfde organisatie keren, afhankelijk van de maatschappelijke context of het onderwerp. Men geeft aan dat deze vorm van publieke delegitimatie een intimiderend effect heeft op de medewerkers en vrijwilligers, en de ruimte beperkt om vrij en veilig te opereren in het publieke domein.

De mate waarin organisaties last hebben van negatieve beeldvorming en stigmatisering in het publieke en politieke klimaat is sterk afhankelijk van het thema waarop men zich richt. Deelnemers geven aan dat bepaalde thematiek publiekelijk sterk wordt uitvergroot en disproportioneel veel aandacht krijgt in de media of van publieke figuren, waardoor organisaties die zich hiermee bezighouden al dan niet periodiek te maken krijgen met enorme druk vanuit het publieke en politieke klimaat. Hierbij wordt als voorbeeld genoemd de jaarlijks terugkerende ophef over de week van de lentekriebels.

- **Criminalisering in de media.** In het verlengde van deze framing werd door verschillende organisaties ook benoemd dat negatieve framing van NGO's of activistenbewegingen in het politieke debat, bijvoorbeeld door in Kamerdebatten specifieke organisaties bij naam te noemen, tot gevolg kan hebben dat dergelijke organisaties in de media gecriminaliseerd worden. Enkele gesproken organisaties benoemen dat dit erg belemmerd is voor die organisaties om hun werkzaamheden te blijven verrichten en dat het voelt als een poging om het vertrouwen van het publiek te ondermijnen.
- **Online haatzaaiingen en geweld.** Een aantal gesproken organisaties ervaart een toename in online haat en geweld, met name in de reacties op content en media-uitingen, alsook de normalisering van dit soort haatdragende uitingen in het publieke debat. Eén van de organisaties benoemt hierbij expliciet dat het bij hen vaak gaat om seksistische of islamofobe reacties, bijvoorbeeld gericht op vrouwelijke sprekers of collega's die een hoofddoek dragen. Dit is volgens de organisatie ondermijnend voor de boodschap die uitgedragen wordt en leidt ertoe dat sommige collega's vooraf incalculeren hoeveel emotionele en mentale energie het hen kost om zich publiekelijk uit te spreken. Deze afweging kan een drempel vormen voor inspraak en belemmert de diversiteit van stemmen in het publieke debat.
- **Afnemende veiligheid van organisaties om hun werk te doen.** In de gesprekken met organisaties werd, tot slot, door enkelen zorg uitgesproken over een afnemende mate van veiligheid in de maatschappelijke ruimte om hun werk uit te voeren. Eén organisatie benoemde expliciet dat zij zich in toenemende mate geobserveerd voelt door overheidsinstanties. Hoewel dergelijke signalen niet breed gedeeld zijn en er geen systematisch bewijs voorhanden is, sluiten ze aan bij bredere zorgen over een mogelijk verscherpt toezicht op activistische en maatschappelijke initiatieven. In dit licht is het volgens organisaties van groot belang dat overheidsinstanties alert blijven op het waarborgen van een veilig werkklimaat voor maatschappelijke organisaties, waarin ruimte is voor kritische geluiden en waarin toezicht proportioneel en transparant wordt toegepast.

Afsluitende opmerking

In dit hoofdstuk is op basis van de opbrengsten uit het vragenlijstonderzoek en de focusgroepen een breed en veelzijdig beeld opgehaald van hoe organisaties in het maatschappelijk middenveld in Nederland hun ruimte ervaren om deel te nemen aan maatschappelijke en beleidsmatige processen. Zoals ook al beschreven is in het introductiehoofdstuk, hebben de onderzoekers ernaar gestreefd om een diverse groep organisaties te betrekken bij het onderzoek, onder andere variërend in hun thematiek, doelgroep, organisatiegrootte en werkgebied. Hier komt bij dat er voor de focusgroepen een specifieke focus lag op het uitnodigen van organisaties die zich bezighouden met het beschermen van mensenrechten. Hoe dan ook bieden de resultaten van dit onderzoek geen volledig representatief beeld van de ervaringen van het maatschappelijk middenveld in Nederland, en moeten dus ook niet als zodanig worden geïnterpreteerd. Wel geeft dit onderzoek een indringend en indicatief beeld van de ervaren ontwikkelingen, dynamieken en knelpunten die binnen het middenveld spelen. Het laat zien hoe maatschappelijke organisaties hun positie en mogelijkheden tot inspraak en tegenspraak beleven; en hoe deze ervaringen zich manifesteren in hun dagelijkse praktijk. Dit vormt een waardevolle basis voor verdere reflectie en dialoog.

4 Behoeften en oplossingsrichtingen

In dit onderzoek naar de ervaringen en percepties van maatschappelijke organisaties komt duidelijk naar voren dat maatschappelijke organisaties uiteenlopende obstakels tegenkomen en zorgen hebben over een krimpende ruimte voor het maatschappelijk middenveld in Nederland. De ervaringen zijn veelzijdig en hebben, zoals gebleken is in vorig hoofdstuk, betrekking op diverse domeinen. Ook in het literatuuroverzicht in hoofdstuk 2 constateerden we al dat het verschijnsel van krimpende maatschappelijke ruimte complex en veelzijdig is, met tal van factoren die daarop invloed hebben. Om niet alleen een beeld te schetsen van deze omstandigheden, maar juist ook de behoeften van organisaties en mogelijke oplossingsrichtingen te belichten, is zowel in het vragenlijstonderzoek als in de focusgroepen hiernaar uitvraag gedaan. Deze opbrengsten geven een beeld van de mogelijkheden die organisaties zelf zien om de maatschappelijke ruimte in Nederland te beschermen en te versterken.^{[22] [23]}

4.1. Aanbevelingen aan de overheid

In de antwoorden van de maatschappelijke organisaties op de vraag wat zij nodig hebben van de Nederlandse overheid, komen tal van thema's en wensen naar voren. Om recht te doen aan deze veelzijdigheid, maar tegelijkertijd ook een beperkt aantal concrete punten te benoemen, is de input van organisaties verwerkt in onderstaande 13 oplossingsrichtingen die het meest naar voren kwamen:

1. Erkenning van de meerwaarde en positie van het maatschappelijk middenveld

Een groot deel van de gesproken maatschappelijke organisaties geeft aan dat zij behoefte hebben aan brede, structurele en publieke erkenning van hun waarde en nut. Niet als potentiële bedreiging voor het overheidsbeleid, maar als een kans en versterking van de democratische samenleving.

22 Ten behoeve van de jaarrapportage van het College voor de Rechten van Mens is in dit onderzoek specifiek gevraagd naar aanbevelingen gericht op de overheid en minder naar aanbevelingen in het algemeen.

23 Een disclaimer ten aanzien hiervan is op zijn plaats: sommige aangedragen oplossingsrichtingen raken aan algemene bedrijfsvoeringsvraagstukken waar elke organisatie of ondernemer in onze samenleving mee te maken krijgt. Hoewel de beschreven uitdagingen relevant zijn (en daarom zijn opgenomen in deze rapportage), betekent dit niet noodzakelijk dat alle genoemde uitdagingen een directe bedreiging hoeven te vormen voor de maatschappelijke ruimte in Nederland. Het is daarom goed om in het achterhoofd te houden dat er onderscheid gemaakt kan worden tussen structurele maatschappelijke knelpunten en meer reguliere organisatorische vraagstukken.

Dit vraagt volgens hen in bredere zin om het investeren in het besef dat maatschappelijke organisaties fundamenteel bijdragen aan het publieke debat en het versterken van de democratie (onder meer doordat zij de stem van groepen vertegenwoordigen die anders minder gehoord worden) en het waarderen hiervan. Daarnaast zijn er organisaties die waarschuwen voor het framen van deze organisaties als 'links', omdat hun inzet volgens henzelf gericht is op algemeen maatschappelijk nut, wereldburgerschap en/of bescherming van democratische waarden.

2. Structurele financiering en vereenvoudigen bureaucratie

Veel van de gesproken organisaties stellen dat het waarborgen van structurele, meerjarige en onafhankelijke financiering essentieel is voor hen. Juist nu internationale financieringsbronnen opdrogen, vragen zij de overheid om stabiliteit via een nieuw overheidsfonds ter financiering van NGO's en toegankelijke, transparante subsidieregelingen. Dit zorgt volgens hen voor meer gelijkheid en diversiteit binnen het maatschappelijk middenveld, maar is bijvoorbeeld ook nodig om snel in te kunnen spelen op veranderende maatschappelijke behoeften. Naast financiering vragen organisaties om een eenvoudiger bureaucratische aanvraag- en verantwoordingssystematiek en duidelijke informatie, zodat ook kleinere en nieuwe initiatieven gelijke kansen krijgen. (Wat overigens ook hand in hand gaat met een genoemde aanbeveling omtrent het toegankelijk en begrijpelijk maken van regelgeving in het algemeen en het afschaffen van de 'regeljungle'). Bovendien helpt transparantie in de verdeling van subsidies en heldere verantwoording van keuzes voor meer vertrouwen in het systeem, aldus de maatschappelijke organisaties.

Specifiek voor kleinere organisaties wordt benoemd: structurele financiering is voor hen vaak een knelpunt. Het zou erg helpen wanneer er een toegankelijk budget beschikbaar komt waar kleine stichtingen en verenigingen aanspraak op kunnen maken voor het dekken van vaste lasten (zoals kosten voor een website of administratie) en incidentele uitgaven (als een statutenwijziging). Deze kosten vallen vaak buiten de reikwijdte van bestaande fondsen en kunnen een drempel vormen voor mensen die zich op vrijwillige basis willen inzetten voor maatschappelijke doelen. Dit punt gaat ook gepaard met het verhogen van de toegankelijkheid van subsidies en fondsen, zeker in urgente situaties waarin korte termijnfinanciering nodig is.

3. Gelijkwaardige samenwerking en beleidsbeïnvloeding

Maatschappelijke organisaties geven aan dat zij in beleidsontwikkeling en -uitvoering als volwaardige partners moeten worden benaderd. Dit betekent niet alleen toegang tot overleg, maar ook daadwerkelijk invloed op beleidsinhoud, vergelijkbaar met de toegang die het bedrijfsleven heeft. Zij vragen dat beleidsmakers hen actief betrekken door middel van consultatie, hun expertise benutten en waarderen, en ruimte bieden voor kritiek zonder dat organisaties of hun medewerkers

als ‘tegenstanders’ worden gezien. Op deze manier kunnen zij zich inzetten als complementaire en strategische partner van de overheid. Als voorbeeld wordt gevraagd om standaardisatie van het overleg met overheden op elk bestuurlijk niveau, zodat samenwerking niet afhankelijk is van toevallige contacten of persoonlijke voorkeuren. Politici dienen zich in dit verband dan ook terughoudend uit te laten over de doelstellingen van organisaties, zodat invloed op beleid en het uiten van kritiek wordt gezien als een normale democratische praktijk, aldus de gesproken maatschappelijke organisaties. Gelijkwaardige behandeling bij beleidsbeïnvloeding en de bescherming van vrijheid om te lobbyen, ook in Europees of internationaal verband, wordt als essentieel gezien door organisaties. Sommige organisaties benoemen tevens de risico’s van spoedwetgeving en verkorting van consultatieprocedures. Beleidsvorming moet volgens hen transparant en participatief zijn, met voldoende ruimte voor maatschappelijke inbreng en respect voor rechtsstatelijke principes. Versnelling mag niet ten koste gaan van zorgvuldigheid en democratische legitimiteit.

4. Stimuleren van open dialoog, kritisch geluid en tegenmacht

In het verlengde van voorgaand punt, wordt er door organisaties gepleit voor een open dialoog met de overheid en (bescherming van) de ruimte om zich kritisch uit te laten over overheidsbeleid. Het is volgens organisaties van groot belang dat de overheid de waarde beschermt dat iedereen in de samenleving zich vrijelijk kan uitspreken en diens mening kan delen, waarbij verschillende stemmen daadwerkelijk invloed hebben op het beleidsproces. Dit versterkt niet alleen de kwaliteit van beleid, maar ook het democratisch draagvlak ervan. Een organisatie benoemt hierbij dat een overheid ‘niet bang’ moet zijn voor lobby en advocacy of het maatschappelijk middenveld als tegenmacht, maar dit juist actief moet stimuleren en financieren. Het is volgens hen belangrijk dat het maatschappelijk middenveld in haar kritische rol erkend moet worden als essentieel voor een levendige democratie en geïntegreerd moet zijn in beleidsprocessen. Organisaties moeten gefaciliteerd worden in dit proces, via het verstrekken van middelen, toegang, duidelijke communicatiekanalen en een veilig werkklimaat en wetgevend kader dat dit faciliteert, aldus een gesproken organisatie.

5. Vertrouwen

Aansluitend op bovengenoemde punten, staat een belangrijke behoefte centraal voor organisaties: vertrouwen vanuit de overheid. Zij benadrukken het belang van vertrouwen vanuit de overheid in hun rol en bijdrage. Als vertegenwoordigers van de meerstemmigheid in Nederland geven zij stem aan uiteenlopende groepen en belangen, en bereiken zij gezamenlijk miljoenen mensen. Vertrouwen in deze rol betekent volgens hen een erkenning van hun legitimiteit, deskundigheid en betrokkenheid. Wanneer de overheid uitgaat van vertrouwen in plaats van wantrouwen, ontstaat er volgens hen ruimte voor gelijkwaardige samenwerking, kritische dialoog en constructieve tegenspraak.

6. Beschermen van vrijheden en veiligheid van maatschappelijke organisaties

Antwoorden van de gesproken organisaties laten bovendien zien dat zij behoefte hebben aan de waarborging van vrijheid van meningsuiting en vereniging. Dit vraagt om het actief handhaven van de rechten hierop. Ook vragen organisaties de overheid om bescherming te bieden aan organisaties die zich inzetten voor bijvoorbeeld antiracisme, zodat zij hun werkzaamheden kunnen uitvoeren zonder angst voor strafbaarstelling van hun activiteiten, dreiging met intrekking van accreditatie of wettelijke status en/of arrestatie van vrijwilligers en medewerkers. Ook andere organisaties noemen in hun antwoord specifieke aandacht voor bescherming van het middenveld tegen fysieke, digitale of juridische intimidatie en buitensporige controles door toezichthouders. Enkele organisaties beschrijven bijvoorbeeld dat transparantie over surveillancepraktijken en toezicht op de handelwijze van opsporings- en inlichtingendiensten noodzakelijk zijn om ongegronde ‘targeting’ van organisaties te voorkomen. Heldere protocollen en wetgeving tegen agressie en intimidatie worden gevraagd, zodat het veilig is zich maatschappelijk te organiseren.

7. Aandacht voor mogelijke negatieve effecten van wetgeving

Een aantal organisaties benadrukt het belang van een juridische context die hun functioneren ondersteunt in plaats van belemmert. Zij vragen aandacht voor de mogelijke negatieve effecten van wetgeving zoals de Wtmo en pleiten voor intrekking ervan, evenals verbetering van het collectief actierecht (WAMCA). Demonstratierecht moet volgens hen worden erkend als een legitieme vorm van actief burgerschap, en er moet ruimte zijn voor organisatie en ontmoeting zonder permanente surveillance. Ook wijzen zij op het belang van gelijke toepassing van regelgeving voor minderheidsgroepen en pleiten voor wettelijke verankering van de positie van NGO’s. Het uitgangspunt moet zijn dat wet- regelgeving werkt als een ondersteuning, niet als een rem op maatschappelijk initiatief, aldus de gesproken organisaties.

8. Investeren in (lokale) sociale infrastructuur

Maatschappelijke organisaties benadrukken bovendien het belang van fysieke en sociale (lokale) infrastructuur, zoals buurthuizen, ontmoetingsplekken en andere laagdrempelige voorzieningen. Deze infrastructuur is cruciaal voor het bevorderen van sociale cohesie, participatie en het creëren van een sterke lokale gemeenschap. Overheidssteuning – bijvoorbeeld via gemeenten – is volgens hen nodig om deze plekken toegankelijk en duurzaam te houden, zeker nu veel maatschappelijke functies bij vrijwilligersorganisaties zijn belegd. Investeren in sociale infrastructuur betekent daarmee ook investeren in het weefsel van de samenleving.

9. Ondersteuning bij negatieve publiciteit en meer positieve publiciteit

Organisaties geven enerzijds aan dat zij soms te maken krijgen met negatieve berichtgeving of laster in de (sociale) media, zoals aanvallen in de pers. Zij vragen om ondersteuning van de overheid om reputatieschade te beperken en het publieke vertrouwen te behouden. Dit kan bijvoorbeeld door heldere communicatieprotocollen, steun bij juridische procedures en actieve reputatiebescherming wanneer hun maatschappelijke positie onterecht onder druk staat. Anderzijds vragen zij de overheid ook om positieve publiciteit: verbaal uitdragen dat het werk dat zij verrichten belangrijk is en hiervoor waardering uitspreken.

10. Ruimte voor inhoudelijke afweging en ambtelijke expertise

Volgens maatschappelijke organisaties is het belangrijk dat binnen ministeries de ruimte voor inhoudelijke afweging en ambtelijke expertise wordt behouden, dan wel hersteld. Beleidsvorming zou minder rigide moeten zijn volgens hen, zodat ambtenaren hun kennis en ervaring actief kunnen inzetten bij het beoordelen van subsidieaanvragen en het aangaan van samenwerkingen. Juist bij complexe of grensoverschrijdende thema's is er behoefte aan maatwerk en dialoog. Door ambtenaren meer ruimte te geven voor professionele inschattingen en inhoudelijke afwegingen, kan het beleid volgens de gesproken organisaties beter aansluiten bij de realiteit waarin maatschappelijke organisaties opereren.

11. Waarborgen van consistentie in mensenrechtenbeleid

Verschillende maatschappelijke organisaties roepen de overheid op om te zorgen voor meer consistentie in het mensenrechtenbeleid. Het is volgens hen van groot belang dat fundamentele rechten en vrijheden structureel op gelijke voet blijven staan met wet- en regelgeving op het gebied van veiligheid en antiterrorisme. In de praktijk zien zij dat het veiligheidsargument steeds vaker wordt ingezet om grondrechten te beperken. Dit ondermijnt volgens hen niet alleen het vertrouwen in de rechtsstaat, maar verkleint ook de ruimte voor maatschappelijke participatie en kritische betrokkenheid. Organisaties vinden een evenwichtige benadering noodzakelijk om de bescherming van mensenrechten duurzaam te verankeren in beleid en uitvoering.

12. Naleven van verdragen en advies door institutionele adviesorganen

Enkele gesproken organisaties roepen de overheid op om internationale verdragen en eigen institutionele adviesorganen serieuzer te nemen. Hoewel Nederland zich heeft verbonden aan diverse verdragen die de rechten van burgers en maatschappelijke organisaties waarborgen, ontbreekt het volgens hen in de praktijk vaak aan consequente naleving en effectief toezicht, waardoor het gezag van deze verdragen en instanties wordt ondermijnd, ook door de overheid zelf. Gepleit wordt voor een actieve naleving van verdragsverplichtingen en een nauwere samenwerking met het maatschappelijk middenveld bij de uitvoering ervan, zodat rechtsstatelijke principes daadwerkelijk worden gewaarborgd.

13. Versterken van democratisch bewustzijn

Tot slot, maatschappelijke organisaties roepen de overheid op om actiever werk te maken van het verstevigen van het democratisch bewustzijn onder burgers, zoals het versterken van democratische waarden, en maatschappelijke betrokkenheid van burgers. Dit vraagt volgens hen bijvoorbeeld om structurele investeringen in kwalitatief goed burgerschapsonderwijs dat mensenrechten, democratische principes en het herkennen van desinformatie centraal stelt. Daarnaast pleiten zij voor erkenning van maatschappelijke organisaties als uitvoerders van publieke en sociale functies die de overheid niet altijd zelf vervult. Door actief maatschappelijk bewustzijn te stimuleren en burgers te betrekken bij het ondersteunen van maatschappelijke initiatieven, wordt niet alleen het democratisch besef versterkt, maar ook het fundament onder een levendig maatschappelijk middenveld.

Overkoepelend stellen organisaties dat er zorgen zijn over de afnemende maatschappelijke ruimte voor organisaties om hun werk te doen, waardoor het essentieel is volgens hen dat de overheid een omgeving creëert en actief faciliteert waarin deze organisaties onafhankelijk kunnen opereren, participeren en bijdragen aan het overheidsbeleid. Gekeken naar bovengenoemde behoeften en oplossingsrichtingen zijn deze uiteenlopend: van erkenning en structurele financiering tot bescherming, ondersteuning en duidelijke kaders. Maar, telkens wordt onderstreept dat maatschappelijke organisaties zichzelf zien als essentiële partners in het publieke domein, die een voortrekkersrol kunnen spelen mits de randvoorwaarden op orde zijn.

4.2. Overige aanbevelingen

1. Terminologie 'krimp' versus 'inperking'

Volgens verschillende maatschappelijk organisaties is het van belang dat in beleids- en onderzoekscontexten wordt gesproken over de inperking van de maatschappelijke ruimte, in plaats van een algemene trend van krimp. Deze terminologie benadrukt volgens hen namelijk dat deze afname van maatschappelijke ruimte voor organisaties geen toevallige ontwikkeling is, maar het gevolg van gerichte wetgeving, beleidskeuzes en politieke framing. Door deze formulering ('inperking') te hanteren, zo stellen zij, wordt de politieke verantwoordelijkheid voor deze ontwikkeling explicieter benoemd en beter zichtbaar gemaakt.

2. Sterke solidariteit en coalitievorming

Zoals ook al eerder in het rapport aan bod kwam, wijzen verschillende maatschappelijk organisaties op het belang van onderlinge solidariteit. Hun ervaring is dat samenwerking en onderlinge steun essentieel zijn om weerstand te bieden aan druk van buitenaf. In het bijzonder wordt hierbij het opbouwen van coalities genoemd (zie ook paragraaf 3.4.1).

5 Samenvatting en conclusies

Wereldwijd is er sprake van een krimpende maatschappelijke ruimte, veroorzaakt door autoritaire tendensen, repressieve wetgeving en negatieve framing van maatschappelijke organisaties. Ook binnen de EU en Nederland zijn er signalen van vernauwing. Om deze reden heeft het College voor de Rechten van de Mens het Verwey-Jonker Instituut gevraagd om dit ook voor Nederland te verkennen. In dit onderzoek is onderzocht hoe maatschappelijke organisaties in Nederland hun rol en ruimte ervaren bij het organiseren, mobiliseren en het leveren van in- en tegenspraak op overheidsbeleid. Het doel is om inzicht te bieden in positieve en negatieve ontwikkelingen die deze organisaties ondervinden bij het organiseren, mobiliseren en participeren in beleidsvorming, en in hun ervaringen met wet- en regelgeving, financiering, participatie en veiligheid.

Dit rapport over de ervaringen en percepties van maatschappelijke organisaties is gebaseerd op inzichten uit een literatuur- en documentenstudie en een *mixed method* onderzoek, bestaande uit een vragenlijstonderzoek onder 133 maatschappelijke organisaties en twee focusgroepen met 18 organisaties. Hoewel er door de onderzoekers gepoogd is om tot een steekproef van organisaties te komen die variëren in relevante kenmerken als thema, doelgroep, organisatiegrootte en werkgebied, is enige voorzichtigheid geboden in het generaliseren van resultaten, omdat de representativiteit van de steekproef niet kan worden gegarandeerd.

Maatschappelijke organisaties schetsen een overwegend negatief beeld van de ontwikkeling in de maatschappelijke ruimte in Nederland. Maatschappelijke organisaties zien zichzelf als belangrijke partners in de democratie, maar ervaren dat hun ruimte om te opereren en invloed uit te oefenen onder druk staat. Hoewel niet iedereen dezelfde ervaringen deelt, laten de resultaten zien dat een kleine meerderheid negatief gestemd is over de huidige situatie en dat er in opvallend grote mate het gevoel heerst dat de omstandigheden voor het maatschappelijk middenveld verslechteren (86%). Wanneer organisaties het algemene beeld voor hun eigen organisatie beoordelen, zijn de meesten ook overwegend negatief. Ook hier overheerst een licht negatieve beoordeling van de huidige omstandigheden, waarbij ruim de helft van de respondenten aangeeft dat de situatie voor hun organisatie slecht of erg slecht is. Opvallend is, dat geen enkele organisatie de situatie als zeer goed kwalificeert. Een ruime meerderheid (59%) ervaart in het algemeen een verslechtering van de omstandigheden voor hun eigen organisatie.

De deelnemende organisaties zijn met name negatief over het huidige politieke klimaat (81%) en velen ervaren een verslechtering van het politieke klimaat in de laatste jaren (87%). Daarnaast is men relatief negatief over de financiële mogelijkheden. Ongeveer de helft van de maatschappelijke organisaties oordeelt negatief over de huidige financiële omstandigheden en de recente veranderingen daarin. Daarentegen is men gemiddeld genomen positiever over de veiligheid van het werkklimaat en de mogelijkheden voor dienstverlening en belangenbehartiging en ervaart men op deze aspecten minder achteruitgang. Daarnaast blijkt uit dit onderzoek dat organisaties die internationaal opereren, significant negatiever gestemd zijn over de ruimte voor het maatschappelijk middenveld (en de inperking daarvan) dan organisaties die lokaal of regionaal opereren. Ook organisaties die zich inzetten voor burgerrechten en vrijheden, en voor internationale samenwerking en ontwikkeling zijn negatiever over de veranderende ruimte voor het maatschappelijk middenveld. Op het gebied van financiering blijkt dat kleinere organisaties dit vaker als slecht ervaren en vooral internationaal opererende organisaties ervaren een achteruitgang in de financiële omstandigheden.

Deze resultaten zijn in lijn met beschreven trends in de literatuur, waarin gesproken wordt van een krimpend maatschappelijk middenveld. Wel lijken de uitkomsten negatiever dan de uitkomsten in eerder onderzoek in België en binnen de EU. In de gesprekken spreken de maatschappelijke organisaties van een structurele verharding en negatieve toon jegens het middenveld, maar constateren zij ook dat dit geen nieuw fenomeen is: het kent al een langere aanloop. Volgens hen kennen vooral organisaties die zich richten op specifieke thema's (zoals klimaat) of groepen (zoals moslims) dit al langer, maar de groep organisaties die hiermee te maken krijgt, groeit gestaag volgens hen. Ook spraken sommige organisaties hun zorgen uit over het gebrek aan publiek bewustzijn over het belang van tegenspraak in een democratische rechtsstaat, alsook de vruchtbare bodem die er nationaal en internationaal lijkt voor verdere inperking van het maatschappelijk middenveld.

De helft van de organisaties beoordeelt de financiële omstandigheden van de eigen organisatie als slecht en heeft in de afgelopen twee jaar moeilijkheden ervaren bij het verkrijgen van financiering. Ze ervaren met name sterke concurrentie en onzekerheid over langjarige financiering. In de focusgroepen kwam naar voren dat kritische organisaties merken dat hun subsidiëring onder druk staat en dat zij soms morele dilemma's ervaren bij het aanpassen van hun identiteit aan politieke eisen. Concurrentie op financiering binnen thema's kan leiden tot fragmentatie en verminderde solidariteit.

Verder ervaart een deel van de organisaties in toenemende mate dat wet- en regelgeving belemmerend werkt. Ruim een derde van de organisaties ervaart belemmeringen door wet- en regelgeving en percipieert een verslechtering, met name op het gebied van privacywetgeving, transparantieverplichtingen en de Wet ter voorkoming van witwassen en terrorismefinanciering (Wwft). In de gesprekken met organisaties wordt daarnaast benoemd dat sommige organisaties criminalisering van hun organisatie via juridische instrumenten ervaren.

Problemen met fundamentele vrijheden als vrijheid van meningsuiting en demonstratierecht worden in mindere mate gerapporteerd, maar zijn desondanks wel een belangrijk aandachtspunt. Bijna een op de vijf organisaties geeft aan belemmeringen te ervaren die raken aan de vrijheid van meningsuiting.

Wat betreft participatie in politiek en beleidsvorming blijkt dat een aanzienlijk deel van de maatschappelijke organisaties zich uitgesloten voelt. Hoewel 68% van de organisaties aangeeft betrokken te zijn bij beleidsvorming, ervaart ruim de helft daarvan hun deelname aan het beleidsvormingsproces als moeilijk. Capaciteitsgebrek binnen de eigen organisatie is daarbij het meest genoemde obstakel, gevolgd door gebrekkige toegang tot beleidsmakers, het uitblijven van feedback en het gevoel dat input niet serieus wordt genomen. Verschillende organisaties merken dat hun kritische inbreng minder gewaardeerd lijkt te worden, lobbyen minder ruimte krijgt en consultaties vaak achteraf plaatsvinden. Coalitievorming van organisaties onderling wordt gezien als een effectieve strategie om invloed te vergroten. Tot slot wordt gesignaleerd dat adviezen van institutionele organen minder gewicht lijken te hebben in beleidsvormingsprocessen.

Wat betreft de veiligheid van het werkklimaat en het publieke debat, heeft ruim 45% van de deelnemende organisaties in de afgelopen twee jaar externe druk ervaren om hun doelstellingen of werkwijze te wijzigen. Deze druk is volgens de organisaties vooral afkomstig van politici en (met name online reacties van) het bredere publiek. Meer dan de helft van de deelnemende organisaties heeft te maken gehad met online verbale bedreigingen, een derde met offline bedreigingen en een aanzienlijk deel met negatieve berichtgeving in pers en sociale media. Fysieke agressie en vandalisme komen minder vaak voor. Ook ervaren verschillende organisaties een toename van negatieve framing, criminalisering in media, online haat en een afnemende veiligheid om hun werk te doen. Zelfcensuur en spanningen binnen het middenveld worden genoemd als onwenselijk gevolg van deze druk.

In deze verkenning hebben we de deelnemende maatschappelijke organisaties ook gevraagd behoeften en oplossingsrichtingen te identificeren. De veelzijdige input kunnen we samenvatten in de onderstaande 13 punten. De punten zijn vooral geformuleerd richting de overheid. Enkele daarvan, zoals de behoefte aan structurele financiering en vereenvoudigde aanvraag- en verantwoordingssystematiek, raken aan bedrijfsvoeringsvraagstukken waar organisaties in het algemeen mee te maken kunnen krijgen. De overige aangedragen punten zijn meer specifiek gerelateerd aan de geuite zorgen over de inperking van de maatschappelijke ruimte en de ervaren knelpunten van maatschappelijke organisaties om te kunnen organiseren, mobiliseren en in- en tegenspraak te leveren op overheidsbeleid. De deelnemende maatschappelijke organisaties achten deze punten belangrijk voor de bescherming, versteviging en bevordering van de maatschappelijke ruimte in Nederland.

- **Erkenning** van de waarde en positie van het maatschappelijk middenveld als essentiële partner in een democratische rechtsstaat.
- **Structurele, meerjarige en onafhankelijke financiering** met vereenvoudigde bureaucratie.
- **Gelijkwaardige samenwerking** en daadwerkelijke invloed in beleidsvorming.
- **Stimulering van open dialoog** en bescherming van kritisch geluid.
- **Vertrouwen** vanuit de overheid in hun rol en bijdrage.
- **Bescherming** tegen intimidatie, criminalisering en onrechtmatige controles.
- **Aandacht voor mogelijke negatieve effecten van wetgeving** voor maatschappelijke organisaties.
- **Investerings in sociale infrastructuur** voor participatie en cohesie.
- **Ondersteuning bij negatieve publiciteit** en meer positieve publiciteit.
- **Ruimte voor ambtelijke expertise** en inhoudelijke afweging.
- **Consistentie in mensenrechtenbeleid.**
- **Naleven van verdragen en advies door institutionele adviesorganen.**
- **Versterking van democratisch bewustzijn** via onderwijs en burgerbetrokkenheid.

Bijlage 1: Literatuur

Amnesty International Netherlands (2022). *Demonstratierecht onder druk. Regels en praktijk in Nederland moeten beter*. Amsterdam: Amnesty International Netherlands. Geraadpleegd via: https://www.amnesty.nl/content/uploads/2022/11/AMN_22_33_demonstratierecht-onder-druk.pdf?x69908.

Amnesty International Netherlands (z.d.). *Civil society en mensenrechten*. Geraadpleegd via: <https://www.amnesty.nl/encyclopedie/civil-society-en-mensenrechten>.

Anheier, H. K. (2017). Civil society challenged: Towards an enabling policy environment. *Economics*, 11(1), 2017-29. <http://dx.doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2017-29>

Ayvazyan, K. (2019). *The shrinking space of civil society: A report on trends, responses, and the role of donors*. Berlin: Maecenata Institut für Philanthropie und Zivilgesellschaft. <http://doi.org/10.13140/RG.2.2.23206.98880>

Bafoil, F. (2009). Civil Societies. Networks of Sociability, Associations, and Public Debates. In: *Central and Eastern Europe. The Sciences Po Series in International Relations and Political Economy*. New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230623965_9

Baldauf, M. (2008). *Promoting the Rule of Law Through Civil Society and Human Rights Advocacy*. Washington: Georgetown University.

Buyse, A.C. (2019). Why attacks on civic space matter in Strasbourg: The European Convention on Human Rights, civil society and civic space. *Deusto Journal of Human Rights*, (4), 13-37. <https://doi.org/10.18543/djhr-4-2019pp13-37>

Buyse, A.C. (2022). Ruimte voor de burger onder druk: 'shrinking civic space' als internationale trend. *TVMR*, no. 3. 7-11.

BZK (2023). *Adviesaanvraag inzake krimpende maatschappelijke ruimte*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.

Carothers, T., & Brechenmacher, S. (2014). *Closing space: Democracy and human rights support under fire*. Washington: Carnegie Endowment

Christensen, D., & Weinstein, J. M. (2013). Defunding dissent: Restrictions on aid to NGOs. *Journal of Democracy*, 24(2), 77-91.

CIVICUS. (2016). *State of Civil Society Report 2016*. Johannesburg: CIVICUS.

CIVICUS. (2024). *State of Civil Society Report 2024*. Johannesburg: CIVICUS.

CIVICUS monitor (2024). *People power under attack 2024*. Johannesburg: CIVICUS.

Cohen, J.L., & Arato, A. (1992). *Civil society and political theory*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press.

Davis, A. P., & Zhang, Y. (2023). Civil society and democracy under pressure: Does authoritarian mobilization and party incapacity diminish the positive effect of civil society? *The Sociological Quarterly*, 65(2), 225-245. <https://doi.org/10.1080/00380253.2023.2289500>

Dupuy, K., Ron, J., & Prakash, A. (2016). Hands Off My Regime! Governments' Restrictions on Foreign Aid to Non-Governmental Organizations in Poor and Middle-Income Countries. *World Development*, vol. 84, 299-311. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.02.001>

European Civic Forum (2025). *Hungary. Civic space report 2025*. Parijs: European Civic Forum.

Europese Commissie (1997). *Mitteilung der Kommission über die Förderung der Rolle gemeinnütziger Vereine und Stiftungen in Europa*. Luxembourg: DG XXIII – Enterprise Policy, Distributive Trades, Tourism and Cooperatives.

Europese Commissie (2022). *Directive on protecting persons who engage in public participation from manifestly unfounded claims or abusive court proceedings (SLAPPs)*. Luxembourg: EC.

Glasius, M., et al. (2020). Illiberal Practices: Territorial Variance within Large-Scale Democracies. *Government and Opposition*, 55(2), 183–208.

FIRM (2024). *Ruimte voor mensenrechtenverdedigers in België. De situatie van mensenrechten-organisaties - 2022/2023*. Brussel: Federaal Instituut voor de Rechten van de Mens, <https://www.federaalinstituutmensenrechten.be/nl>.

FRA (2018). *Challenges facing civil society organisations working on human rights in the EU*. Vienna: FRA, European Agency for Fundamental Rights.

FRA (2021). *Protecting civic space in the EU. Key findings and FRA opinions*. Vienna: FRA, European Agency for Fundamental Rights.

FRA (2023). *Protecting civil society. Update 2023*. Vienna: FRA, European Agency for Fundamental Rights.

Freedom House (2024). *Freedom in the world 2024: The mounting damage of flawed elections and armed conflicts*. Washington: Freedom House.

Fröhlich, C., & Skokova, Y. (2020). Two for One: Public Welfare and Regime Legitimacy Through State Funding for CSOs in Russia. *Voluntas*, <https://doi-org.mutex.gmu.edu/10.1007/s11266-020-00203-y>

Glasius, M., Schalk, J., De Lange, M. (2020). Illiberal norm diffusion: How do governments learn to restrict nongovernmental organizations?, *International Studies Quarterly*, 64(2) 453-468. <https://doi.org/10.1093/isq/sqaa019>

International Center for Not-for-Profit Law (2016). *Global Trends: Survey of Trends Affecting Civic Space 2015-2016* (Vol. 7 Issue 4). Washington: ICNL.

Kamstra, J., Pelzer, B., Elbers, W., & Ruben, R. (2016). Constraining Is Enabling? *Voluntas*, 27(3), 1023–1044.

Keane, J. (2005). *Global civil society?* Cambridge: Cambridge University Press.

Kovalevska, D. V., & Karashchuk, M. (2023). Investigating the functioning of civil society in a state governed by the rule of law in a deliberative democracy. *Bulletin of National Technical University of Ukraine, Kyiv Polytechnic Institute*. 1(57), 89–96. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1\(57\).280801](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280801)

Levitsky S., & Ziblatt D. (2018). *How democracies die*. New York: Crown Publishers.

Martin, M. (2015). Criminalization of Human Rights Defenders. *International Journal of Human Rights*, 19(7), 897–917.

Moka-Mubelo, W. (2017). *Civil Society and Human Rights*. In: Reconciling Law and Morality in Human Rights Discourse. Philosophy and Politics - Critical Explorations, vol 3. Springer, Cham (pp. 147–167). https://doi.org/10.1007/978-3-319-49496-8_6

Office of the High Commissioner for Human Rights (2008). *Working with the United Nations Human Rights Programme. A Handbook for Civil Society*. Geneve: OHCHR. Geraadpleegd via: https://www.ohchr.org/sites/default/files/AboutUs/CivilSociety/Documents/Handbook_en.pdf.

Pietrzyk-Reeves, D. (2023). New trends in civic activism in Central and Eastern Europe. *Studia Politologiczne*, 70, 9-32. <https://doi.org/10.33896/SPolit.2023.70.1>.

ProDemos (z.d.). *Kenmerken van een representatieve democratie*. Geraadpleegd van <https://prodemos.nl/kennis/informatie-over-politiek/wat-is-een-democratie/kenmerken-van-een-representatieve-democratie/>

Ray, M. (2002). *The changing and unchanging face of U.S. civil society*. New Brunswick: Transaction Publishers.

Redactie Pont. (2025). *Wetsvoorstel Transparantie Maatschappelijke Organisaties krijgt zware kritiek*. Geraadpleegd via: <https://governance-web.nl/nieuws/wetsvoorstel-transparantie-maatschappelijke-organisaties-krijgt-zware-kritiek/>.

Roggeband, C., & Krizsán, A. (2021). The selective closure of civic space. *Global Policy*, 12 supplement 5: 23–33.

Rutzen, D. (2015). Civil Society Under Assault. *Journal of Democracy*, 26(4), 28–39.

Salamon, L., & Toepler, S. (2015). Government–Nonprofit Cooperation: Anomaly or Necessity? *Voluntas* 26(6), 2155–2177.

Strachwitz, R. G., Priller, E., & Triebe, B. (2020). *Handbuch Zivilgesellschaft (Vol. 18)*. Berlin: De Gruyter.

Strachwitz, R. G., & Toepler, S. (2022). Contested Civic Spaces in Liberal Democracies. *Nonprofit Policy Forum* 2022, 13(3): 179–193. <https://doi.org/10.1515/npf-2022-0026>

Tekel, S. (2013). The non-governmental organizations: the case of Malatya/Turkey. *International Journal of Liberal Arts and Social Sciences*, 1 (3):169-175.

Tilly, C. (2008). *Contentious performances*. Cambridge: Cambridge University Press.

Toepler, S., Zimmer, A., Fröhlich, C., & Obuch, K. (2020). The changing space for NGOs: Civil society in authoritarian and hybrid regimes. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 31(4), 649-662. <https://doi.org/10.1007/s11266-020-00240-7>

Trägårdh, L., Witoszek, N., & Taylor, B. (2013). *Civil society in the age of monitory democracy*. New York: Berghahn.

Uprety, U., & Bhattarai, P. C. (2024). Effects of Civil Society Organizations’ Capacity-Building Factors on Their Governance. *Journal of Leadership, Accountability and Ethics*, 21(1), 130-140. <https://doi.org/10.33423/jlae.v21i1.6913>

Van der Borgh, C., & Terwindt, C. (2012). Shrinking operational space of NGOs - a framework of analysis. *Development in Practice*, 22(8), 1065–1081. <https://www.jstor.org/stable/41723169>

Walz, G. & Nieuwenhuizen, E. (2024). *Franet National Contribution to the Fundamental Rights Report 2024. The Netherlands*. Geraadpleegd via: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/frr2024_netherlands_en.pdf.

Wara, Y. A. (2025). Civil Society: The Power of the Commons in the International Arena. In M. Özel Özcan (Ed.), *International Relations Dynamics in the 21st Century: Security, Conflicts, and Wars* (pp. 1-20). Hershey (PA): IGI Global Scientific Publishing. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-5688-3.ch001>.

Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum. (2025). *Hoe bepaalt rechter of belangenorganisatie algemeenbelangactie mag starten?* Geraadpleegd via: <https://www.wodc.nl/actueel/nieuws/2025/06/16/hoe-bepaalt-rechter-of-belangenorganisatie-algemeenbelangactie-mag-starten>.

Wischermann, J., Bunk, B., Köllner, P. & Lorch, J. (2018) Do associations support authoritarian rule? Evidence from Algeria, Mozambique, and Vietnam. *Journal of Civil Society*, 14(2), 95-115.

Bijlage 2: Achtergrondkenmerken van organisaties

Tabel 3. Achtergrondkenmerken van organisaties die de vragenlijst hebben ingevuld.

Organisatiegrootte	%
Aantal werknemers	
10 of minder	41%
11 tot en met 50	29%
Meer dan 50	30%
Aantal vrijwilligers	
10 of minder	41%
11 tot en met 50	22%
Meer dan 50	37%
Type organisatie	
Vakbond	3%
Werkgeversorganisatie of branchevereniging	2%
Beroepsvereniging	0%
Netwerk- of koepelorganisatie	7%
Burgerinitiatief, actiegroep of informeel netwerk	6%
Religieuze, levensbeschouwelijk of filosofische organisatie	5%
Onderwijs- of onderzoeksinstelling	2%
Andere niet-gouvernementele organisatie (ngo)	59%
Overig	18%
Rechtsvorm	
Stichting	76%
Vereniging	17%
B.V.	2%
Overig/onbekend	6%
Werkgebied*	
Lokaal/Regionaal	41%
Nationaal	87%
Internationaal	47%
Thema*	
Rechten en welzijn van specifieke groepen	58%
Gelijke behandeling en sociale rechtvaardigheid	59%
Gezondheid en welzijn	41%
Justitie en veiligheid	20%
Milieu en duurzaamheid	14%
Burgerrechten en vrijheden	34%
Internationale samenwerking en ontwikkeling	29%
Overig	17%

* Respondenten konden bij deze vragen meerdere antwoorden invullen. Dit wil zeggen dat organisaties bijvoorbeeld zowel internationaal als lokaal kunnen werken, en dat ze op meerdere thema's actief kunnen zijn.

Bijlage 3: Ontwikkelingen in de maatschappelijke ruimte in EU-lidstaten

Tabel 4. Verschillende positieve en negatieve ontwikkelingen in de maatschappelijke ruimte in EU-lidstaten, onderscheiden door de FRA (2021,2023).

Domein	Negatieve ontwikkelingen/omstandigheden	Positieve ontwikkelingen/omstandigheden
Wet- regelgeving Dit omvat (wijzigingen in) wetgeving die van invloed zijn op het werk van maatschappelijke organisaties	Voortdurende juridische obstakels voor maatschappelijke organisaties: - Moeilijke toegang tot informatie (32% van de respondenten); - Belemmerende wetgeving rond burgerdialoog (23%); - Strengere regels voor bijeenkomsten en verenigingen (21%); - Overmatig politieoptreden en negatieve neveneffecten van wetgeving op het gebied van gegevensbescherming, transparantie, belasting, liefdadigheidsstatus, terrorismebestrijding en anti-witwasmaatregelen. Uitdagingen voor maatschappelijke organisaties om hun fundamentele rechten uit te oefenen: - 29% meldde problemen met het recht op vreedzame vergadering; - 25% met het recht op meningsuiting; - 18% met het recht op vereniging. Zogeheten SLAPP's als groeiende zorg voor maatschappelijke organisaties: strategische rechtszaken tegen publieke participatie (SLAPP's) vormen een specifieke bedreiging. Deze rechtszaken zijn bedoeld om personen of organisaties die zich uitspreken over publieke kwesties te intimideren of het zwijgen op te leggen. Dit heeft een afschrikkend effect op hun werk.	In enkele EU-lidstaten zijn er verbeteringen in het wettelijk kader. Deze zijn als volgt: - Modernisering van regels rond vreedzame vergadering; - Vermindering van bureaucratische lasten; - Hervorming van registratieprocedures en regels rond publieke status van organisaties.
Financiering Dit omvat beschikbaarheid en toegankelijkheid van middelen.	De belangrijkste obstakels voor maatschappelijke organisaties zijn als volgt: - Concurrentie tussen CSO's om beperkte middelen (49%); - Beperkte administratieve capaciteit om financiering aan te vragen (35%); - Gebrek aan transparantie en eerlijkheid in de toewijzing van fondsen (30%); - Beperkende toelatingscriteria (29%); - Moeite om financiering vinden die aansluit bij hun werk (67%); - Aanvraagprocedures zijn complex en vereisen veel administratieve capaciteit (42%); - Gebruik van ontvangen middelen is beperkt door gebrek aan kernfinanciering, vervolffinanciering en korte financieringscycli (33%); - Toegang tot financiering wordt bemoeilijkt door onduidelijke informatie, strikte toelatingscriteria en beperkingen op buitenlandse financiering (32%). In meerdere lidstaten worden CSO's die zich inzetten voor gendergelijkheid, LHBTIQ+-rechten, migranten of religieuze minderheden geconfronteerd met discriminerende of beperkende financieringspraktijken. Dit kan de uitvoering van EU-strategieën op deze gebieden ondermijnen. Advocacy-organisaties lijken hierbij zwaarder te worden getroffen dan dienstverlenende CSO's. Ook zijn er zorgen over wetten die buitenlandse donaties beperken en strengere rapportageverplichtingen opleggen.	Er zijn een aantal positieve ontwikkelingen voor maatschappelijke organisaties: - Sommige lidstaten hebben hun financieringskaders verbeterd of werken aan gunstigere belastingregelingen voor CSO's. - Het nieuwe EU-programma Citizens, Equality, Rights and Values (2021–2027) biedt een aanzienlijk verhoogd budget en flexibelere financieringsvormen. - Het Active Citizens Fund van de Noorse overheid ondersteunt CSO's in 13 EU-lidstaten via onafhankelijke fondsbeheerders. - Donoren passen hun financieringsstrategieën aan, met meer aandacht voor civic space advocacy en capaciteitsopbouw, vooral rond veiligheid.

Domein	Negatieve ontwikkelingen/omstandigheden	Positieve ontwikkelingen/omstandigheden
Participatie Dit omvat mogelijkheden om toegang te krijgen tot besluitvormers en om input te leveren voor wet- en beleidsvorming.	Uit het FRA-onderzoek naar maatschappelijke ruimte blijkt dat maatschappelijke organisaties zich zorgen maken over: - Gebrek aan informatie over participatieprocessen (46%); - Gebrek aan vertrouwen tussen overheid en maatschappelijke organisaties (35%); - Geen of onvoldoende terugkoppeling over wat er met hun input gebeurt; - Obstakels, waaronder discriminatie, bij toegang tot besluitvorming (24%). Hoewel veel lidstaten in 2022 initiatieven namen om participatie te verbeteren, blijven er aanzienlijke obstakels bestaan: - Gebrekkige toegang tot informatie en onduidelijke richtlijnen voor deelname; - Kwaliteit van consultaties varieert sterk: 58% van de CSO's vond EU-consultaties acceptabel, waar slechts 38% nationale consultaties van voldoende kwaliteit vond. Andere relevante knelpunten: - Beperkte interesse van beleidsmakers in betekenisvolle consultatie; - Moeilijke toegang tot consultaties; - Weinig terugkoppeling over wat met input gebeurt. - Onvoldoende capaciteit bij CSO's om deel te nemen, mede door gebrek aan financiering; - Extra belemmeringen voor organisaties die werken met groepen die risico lopen op uitsluiting.	Er zijn daarnaast een aantal positieve ontwikkelingen te benoemen: - In sommige landen zijn eerder gesloten processen opengesteld voor consultatie. - Er is vooruitgang geboekt in het opzetten van infrastructuur voor samenwerking tussen CSO's en nationale overheden. - EU-strategieën stimuleren nationale actieplannen waarin betrokkenheid van CSO's als goede praktijk wordt gezien. Samenwerking tussen CSO's en overheden is in de afgelopen jaren versterkt, mede dankzij: - De EU-strategie voor het Handvest van de Grondrechten. - Diverse sectorale EU-actieplannen en strategieën. De positieve ervaringen tijdens de Covid-19-pandemie en de oorlog in Oekraïne hebben geleid tot nieuwe initiatieven voor samenwerking. Toch blijft deze samenwerking vaak ad hoc en situatiegebonden.
Veilige werkomgeving Dit omvat aanvallen op en intimidatie van mensenrechtenverdedigers, met inbegrip van een negatief discours dat gericht is op het delegitimeren en stigmatiseren van maatschappelijke organisaties.	Ondanks verschillende garanties die zijn vastgelegd in internationale mensenrechtenverdragen, tonen gegevens van het FRA en andere organisaties aan dat bedreigingen en aanvallen op CSO's, mensenrechtenverdedigers, journalisten, bloggers en klokkenluiders blijven voorkomen in de EU: - Online aanvallen (40%) en offline intimidatie (26%). - Vandalisme van eigendommen (8%) en fysiek geweld (4%). - Onderreportage is hoog: minder dan één op de drie incidenten wordt gemeld. - CSO's zijn vaak ontevreden over de reactie van autoriteiten. In 2022 werden maatschappelijke organisaties (CSO's), mensenrechtenverdedigers, vrijwilligers en medewerkers in de EU nog steeds geconfronteerd met bedreigingen en aanvallen, afkomstig van zowel publieke als private actoren. Deze aanvallen namen verschillende vormen aan: - Verbaal geweld, intimidatie en online/offline bedreigingen (gemeld door ongeveer 50% van de respondenten); - Fysieke aanvallen (5%) en vandalisme van eigendommen; - Smaadcampagnes, onnodige administratieve obstakels, criminalisering van activiteiten, excessieve surveillance en SLAPP's. In meerdere lidstaten heerst een vijandig klimaat tegenover mensenrechtenverdedigers, met smaadcampagnes door media of overheidsactoren (meer dan een derde van de CSO's meldt dit). Specifieke organisaties die onevenredig getroffen worden door bovenstaande punten, zijn organisaties die zich inzetten voor (a) minderheden, vluchtelingen en migranten; (b) antiracisme; (c) vrouwenrechten en seksuele en reproductieve gezondheid; (d) rechten voor de LHBTIQ+ gemeenschap; (e) milieurechten en (f) kinderrechten. Ook is er sprake van (publieke en juridische) criminalisering van hulpverlening, met name bij zoek- en reddingsacties op zee en humanitaire hulp aan migranten.	

COLOFON

Auteurs:	Dr. M.T.A. Coenders D.W.M. Burggraaff, MSc M. Yenga, MSc
Omslag Uitgave	AdobeStock, 873391359, Iryna Verwey-Jonker Instituut Giessenplein 59-C 3522 KE Utrecht T (030) 230 07 99 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie kan gedownload worden via onze website:
<http://www.verwey-jonker.nl>

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, september 2025

ISBN: 978-94-6409-388-9

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.
Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.
Partial reproduction of the text is allowed, on the condition that the source is mentioned.

Het gebruik van dit rapport staat iedereen vrij. Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend. In de rapportage wordt verwezen naar webpagina's. Deze kunnen in de loop van de tijd veranderen.